

Çanakkale Cephesi'nden Mısır'a Götürülen Türk Esirleri

Mahmut Akkor*

Özet

Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşı'nda İngiltere ile iki farklı blokta yer almış ve birçok cephede kanlı mücadeleler vermişti. Çatışmaların birçoğundan mağlup ayrılan Osmanlı Devleti, İngiltere'nin başını çektiği İtilaf Devlet'lerini savaş dönemi boyunca sadece Çanakkale Cephesi'nde durdurabilmişti. Çanakkale, başkent İstanbul'un savunulması için son derece önemli bir bölgeydi, buranın aşılması demek İstanbul'un düşmesi ve Osmanlı Devleti'nin savaş dışı kalması anlamına gelecekti. İtilaf kuvvetlerine geçit vermemek için denizde ve karada gerçekleşen mücadelelerde binlerce insan hayatını kaybetmiş ya da esir düşmüştür.

İngiltere tarafından esir alınan Türk askerleri, gemilerle önce Limni adasına oradan da Mısır'a sevk edilmişti. İngiltere'nin egemenliği altında bulunan Mısır'a ulaşan esirler, 9 farklı kampta tutulmuştu. Çölde ya da şehir merkezindeki kamplarda kalan esirler, rütbeleri dikkate alınarak odalara veya koşullara yerleştirilmişti. Yüksek rütbeli askerlere emir erleri de verilmişti. Hayat koşulları kamptan kampa değişmekteydi. Kampların fiziki şartları ve mevcut esir sayıları son derece önemliydi. Bazı kamplarda rütbeli askerler yoğunlukta kalırken bazı kamplar siviller için düzenlenmişti hatta asker eşleri için de bir kamp oluşturulmuştu.

Mevcut savaş şartları dikkate alındığında esaret hayatında savaş öncesi dönemdeki gibi bir rahatlık beklenemez. İngilizler kamplarda tutulan Türk esirlere kötü davranmışlar hatta Türk esirlerinin gözlerini oymak suretiyle kasten öldürme girişiminde bulunmuşlardı. Türk esirlerinin kör edilmesi ve onları öldürme girişimi, Mısır'daki kamplara dair hafızalarda kalan en acı hatıralardan biridir.

Anahtar Kelimeler: I. Dünya Savaşı, Çanakkale Cephesi, Mısır, Türk Esirleri

Turkish Prisoners Which Were Taken From the Battle of Gallipoli to Egypt

Abstract

During the First World War, the Ottoman State had been in two different blocs with Britain, and had bloody struggles in many areas. The Ottoman Empire, which was defeated in most of the conflicts, was able to stop the Allied Powers that Britain took the head at the Dardanelles Front. Çanakkale was a very important region for the defense of the capital city of Istanbul and the passing of this place would mean the fall of Istanbul and the Ottoman State being out of war. Thousands of people have lost their lives or been captive in the battles in the sea and on land in order not to give way to Allied powers.

* Dr. Öğr. Üyesi, Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, akkor@klu.edu.tr. (ORCID ID: 0000-0003-0222-270X)

(Makale Gönderim Tarihi: 27.08.2018; Makale Kabul Tarihi: 23.09.2018)

Turkish soldiers captured by Britain were transported firstly to the island of Limni and then to Egypt by ships. The prisoners who had reached Egypt, under British domination, were held in 9 different camps. The living in the desert on in the city center camps were placed in in the chambers or wards according to their ranks. High-ranking soldiers were given equerry. Life conditions were changing from camp to camp. The physical conditions of the camps and the present number of the prisoners were of great importance. While military officers were concentrated in some camps, some camps were organized for civilians even a camp was established for soldiers' wives.

Considering the current conditions of war, there is no expectation of comfort in the bondage life as it was in the pre-war period. The British were abused Turkish prisoners held in the camps and even attempted to intentionally kill the Turkish prisoners by means of carving eyes. The attempt of the Turkish soldiers to blind and kill them is one of the most painful memories left in mind of the camps in Egypt.

Keywords: First World War, Çanakkale Front, Egypt, Turkish Prisoners

Giriş

Hammadde ihtiyacı ve üretilen maddelerin pazarlanması için yeni bölgelere duyulan gereksinim, Dünya üzerinde söz sahibi olan devletleri Sanayi İnkılâbı ile birlikte büyük bir yarışın içerisine çekmiştir. Yeni sömürgeler elde etme yarışı, beraberinde hızlı bir silahlanmayı da ortaya çıkarmıştı. XX. yüzyılın başına gelindiğinde Dünya üzerinde büyük güçlerce paylaşılmamış toprak neredeyse kalmamıştı. Tarihî, ekonomik ve siyâsî nedenlerden dolayı neredeyse bütün gözler, Osmanlı Devleti'nin üzerine çevrilmişti.

20.yy'ın başına gelindiğinde devletlerarasındaki rekabet, beraberinde gruplaşmaları başlattı. Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya İttifak bloğunu; İngiltere, Fransa ve Rusya İtilaf bloğunu oluşturdu.¹ Bloklaşmaların oluşması ile ülkeler arasındaki rekabet iyice artmıştı. Artık bloklar arasında bir savaşın yaşanması olası gözüküyordu.

Osmanlı Devleti, bu bloklardan herhangi birine direkt katılmamıştı ancak büyük savaşın işaretleri ortaya çıkmaya başlayınca İtilaf devletlerine farklı zamanlarda çeşitli ittifak önerileri götürülmüş ancak hepsi reddedilmişti.² Yine aynı şekilde Almanya'ya iletilen ittifak teklifi de olumlu karşılık bulamamıştı. Savaşın başladığı ilk günlerde Almanya'nın savaş stratejisiyle alakalı olarak Osmanlı Devleti'ne yakınlaşması 2 Ağustos 1914'te Sadrazam Sait Halim Paşa

¹ Fahir Armaoğlu, *20.Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995*, İstanbul, 2001, s. 19-37.

² Pierre Renouvin, *Birinci Dünya Savaşı 1914-1918*, çev. Adnan Cemgil, İstanbul, 1982, s. 210-211.

yalısında ittifak antlaşmasının imzalanmasıyla sonuçlandı.³ İmzalanan antlaşmayla Almanya, Osmanlı Devleti'ni doğuda açılacak bir cepheyle Rusya'ya, güneyde açılacak başka bir cepheyle de İngiltere'ye karşı kullanmak istiyordu. Fakat ne kadar ilginçtir ki, savaşın seyrini değiştiren asıl mücadeleler bir iç savunma cephesi olan Çanakkale cephesinde cereyan edecekti.

Çanakkale Cephesi ve Yaşananlar

Osmanlı Devleti, resmi olarak savaşa dahil olduğunu ilan etmediği halde itilaf devletleri, Çanakkale Boğazı'na taarruz planları yapmaya başlamışlar hatta birkaç saldırı da yapmışlardı. 13 Ağustos 1914'te 3 İngiliz kruvazörünün saldırısı ile taarruzlarla Çanakkale bölgesinde hareket başlamıştı.⁴

Topraklarına saldırı olsa da Osmanlı Devleti, henüz resmen savaşa dahil olmamıştı ta ki Rus limanlarını bombalayana kadar. Rus limanlarının bombalanmasıyla⁵ Osmanlı Devleti, tarafını net bir şekilde belli etti. İngiliz ve Fransız müşterek donanması, 3 Kasım 1914'de Çanakkale bölgesine saldırarak 5 Türk subayı ve 80 Türk askerinin ölümüne neden olmuştu.⁶ Artık savaş dışı kalınmayacağına göre başkente gelecek saldırıları önlemek için en iyi yol, Çanakkale Boğazı'ndaki savunma hattını kuvvetlendirmek olacaktır.

Çanakkale cephesinin resmen açılma nedeni, her ne kadar IV. Ordu'nun Kanal Harekâtını gerçekleştirmesi olarak gözüксе de asıl sebep, Çanakkale Boğazı'nın geçilerek Marmara denizine girmek, oradan da İstanbul alınarak Osmanlı Devleti'ni savaş dışı bırakmaktır. Osmanlı Devleti'nin mağlubiyeti hem savaş alanlarının azalması hem de Rusya'ya boğazlar üzerinden yardım yapılabilmesi açısından büyük önem taşıyordu. Tarafsız durumda bulunan Bulgaristan'ı etkilemek ve İtilaf bloku safında savaşa sokmak da son derece önemliydi. Son olarak, Avrupa'daki savaşın başlamasıyla birlikte Fransa, ağır kayıplar vermiş ve topraklarının önemli bir kısmını Almanya'ya kaptırmıştı.⁷ Anadolu ve Balkanlar üzerinden yapılacak bir çevirme harekâtı, zor durumdaki Fransa'yı rahatlatacak hatta İttifak devletlerinin çembere alınmasını sağlayacaktı.

İngiltere ve Fransa, İstanbul'un alınmasıyla kendi hedefleri doğrultusunda ilerlemek istiyordu ancak Rusya faktörünü göz ardı edemezlerdi. Rusya'nın yüzyıllardır İstanbul'u istemesi bu savaşla birlikte daha da ön plana çıktı.

³ İlhan Bardakçı, "Büyük Dehşetin 80. Yılındayız", *Tarih ve Medeniyet*, Sayı: 6, Ağustos 1994, s. 13-14.

⁴ Ulvi Keser, *Kıbrıs 1914-1923*, KKTC, 2000, s.5.

⁵ İsmet Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu (1912-1922)*, Ankara, 1993, s. 51.

⁶ Keser, *Kıbrıs 1914-1923*, s.5.

⁷ Oral Sander, *Siyasi Tarih, İlkçağlardan 1918'e*, Ankara, 2006, s. 361-362.

Avrupa cephelerinde rahatlamak isteyen İngiltere, Rusya'nın motivasyonunu arttırmak için boğazlar üzerindeki Rus taleplerini kabul etmek durumunda kaldı. 1915 Boğazlar Antlaşması, 16 Mart 1915'te İngiltere, 10 Nisan 1915'te de Fransa tarafından kabul edildi.⁸

Çanakkale Boğazı'na yapılacak bir saldırı, Osmanlı Devleti'nin beklediği bir durumdu. Vakit kaybetmeden boğaza hâkim tepelere, savunma amaçlı takviyeler yapıldı. Gemi geçişini engellemek için denize mayın döşemeye başlandı.⁹ Bu tedbire ek olarak iki adet denizaltının alınması planlanmaktaydı.¹⁰

1915 yılının başlamasıyla birlikte İngiltere ile Fransa, Boğaz'a yapılacak taarruz için hazırlıklarında sona gelmişlerdi. Taarruz için doğru zaman bekleniyordu ancak arasıra savunma hattını test etmek amaçlı saldırılar da olmuyor değildi. 15 Ocak'ta Boğaz'a girmek isteyen bir Fransız denizaltısı mayına çarparak battı.¹¹

Mart ayının başlamasıyla birlikte İtilaf donanmasının saldırılarında da artış başladı. 18 Mart 1915, Çanakkale'de yaşanan deniz savaşlarının en yoğun ve bombardımanın en kuvvetli günü olarak tarihe geçecekti. Boğaz'ı geçme girişimi sabahın erken saatlerinde başladı.¹² Akşam saatlerine kadar devam eden çetin mücadeleler sonucunda İtilaf donanması ağır zayıatlar vererek çekilmek zorunda kaldı. Bu çekiliş bölgeden tamamen gitmek anlamına gelmiyordu. Savaş stratejilerinde değişiklik yapılarak mücadeleye devam edilecekti. Diğer taraftan yaşadıkları ağır mağlubiyeti diplomatik olarak örtbas etmek isteyen İngiltere, basın yayın organlarını kullanıyordu. Mısır'da yayınlanan *Egyptian Gazette*'de 23 Mart 1915 tarihinde çıkan bir yazıda "*Çanakkale Boğazı'nın donanmayla zorlayıp geçme harekâtının, kötü hava şartları nedeniyle durdurulduğu*" ifade ediliyordu.¹³

Sadece denizden yapılacak bir taarruzla boğazın geçilemeyeceği anlaşılınca, İngiltere'nin öncülüğünde bir kara harekâtı yapma kararı alındı. Planlanan asıl noktadan karaya çıkmak yerine Osmanlı kuvvetlerini şaşırtmak

⁸ "Rus Gizli Belgelerinden Türkiye'nin Paylaşılması", *Tercüman Gazetesi*, 14 Ocak 1992, s. 8.

⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), DH.EUM.KLU., 2/38.

¹⁰ BOA, HR.SYS.,2107/4.

¹¹ *Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri I*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2005, s. 14.

¹² Ergün Aybars, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*, İzmir, 2000, s. 55.

¹³ A.Mete Tuncoku, *Anzakların Kaleminden Mehmetçik Çanakkale 1915*, Ankara, 2000, s. 86.

için öncelikle Kumkale, Beşike ve Bolayır üzerine saldırılar düzenlendi.¹⁴ 25 Nisan 1915'de İngiliz ordularının Seddülbahir, Arıburnu ve Anafartalar üzerinden karaya çıkmasıyla İngiliz Deniz Bakanı ve İngiliz donanmasının birinci komutanı durumundaki Churchill ile Boğaz'a yapılacak saldırıdan kuşku duyduğunu belirten İngiliz Deniz Kuvvetleri Başkomutanı Lord Fisher arasında politik bir kriz yaşanacak ve bu durum Lord Fisher'in istifa etmesiyle sonlanacaktı.¹⁵

Kara harekâtı başlamıştı ancak İtilaf donanmasının denizden de saldırıları devam etmekteydi. 27-28 Nisan günlerinde gerçekleşen çatışmalarda bazı gemiler batmış ve donanma Bozcaada'ya çekilmişti.¹⁶ Deniz harekâtında kayıpların devam etmesi kara harekâtına ağırlık verilmesine neden olmuştu. Kara harekâtında İngiliz kuvvetlerinden ziyade Anzaklar¹⁷ ve Hint birlikleri kullanılmıştı. Birlikler, Çanakkale cephesine gelmeden önce Mısır'da toplanmışlar ve kısa süreli eğitim almışlardı.¹⁸ Buradan gemilerle Limni adasına getirilen Anzaklar, oradan da Gelibolu yarımadasına sevk edilmişlerdi.

Kara harekâtı son derece kanlı başlamıştı. İki tarafta büyük kayıplar veriyordu. Çatışmaların şiddetine ilişkin olarak Çavuş D. Moriarty, 4 Haziran 1915 tarihinde günlüğüne düştüğü notta: *"Geldiğimizden bu yana en kötü gündü. Sığınağımı terk ettim ve görebildiğim kadarıyla ne olduğuna bakmak için dışarı çıktım. Bombardıman yaklaşık 4 saat sürdü ve eğer bu bombardıman altında sağ Türk kalmışsa bu bir mucize olmalıdır. Bu süre zarfında bizim piyadelerimiz ilerliyordu ve geri dönebilen yaralıların bize söylediğine göre iki tane Türk siperini ele geçirmişlerdi. Saat 13.30 sıralarında hareket etmek için hazırlıklarımızı yaptık ve 15.00'de tüm gece kaldığımız siperlerden dışarı çıktık. Siperlerdeyken bize doğru 1000 kadar Türk esirinin geldiğini gördüm ve tercüman vasıtasıyla konuşan bir tanesi, topçu ateşi sonrasında bulunduğu siperde bir tek kendisinin sağ kaldığı"nı* söylüyordu.¹⁹

¹⁴ Zafer Toprak, "Çanakkale'de Kara, deniz ve hava gücü koordinasyonu", Toplumsal Tarih, Mart 2003, s. 111.

¹⁵ "Battle of Gallipoli (Feb 1915-Jan 1916)", <https://revisionworld.com/gcse-revision/history/world-history/world-war-one-1914-1918/battle-gallipoli-feb-1915-jan-1916> (14.08.2018).

¹⁶ "Operations in the Straits", *The Times*, Tuesday, May 04, 1915_ pg. 7.

¹⁷ İngilizce Anzac olarak geçen kelimenin Türkçe kullanımı Anzak şeklindedir. Anzac kelimesi (Australian and New Zealander Army Corps) Avustralya-Yeni Zelanda Ordu Birlikleri anlamına gelmektedir.

¹⁸ BOA, DH. EUM. 3. Sb, 5/13.

¹⁹ A Gallipoli Diary, The Diary of Sergeant D Moriarty, <https://www.theguardian.com/world/2008/nov/12/gallipoli-diary-dardanelles-campaign> (14.08.2018).

Seddülbahir, Anafartalar ve Conkbayırı'nda yaşananlar tüm askerleri derinden etkiliyordu. Yeni Zelandalı George Bollinger'in 9 Haziran 1915'teki yaşananları günlüğünde şu şekilde not düşmüştü: "...Sıcak bastırıyor; milyonlarca sinek siperlere hücum etmekte. Siperlerin dışındaki yüzlerce askerimizin cesetlerinden etrafa yayılan leş kokusu dayanılır gibi değil. Dışarıda herkes bize inanıp güveniyor. Ancak, cephede ateş altındaki koşullar nedir, farkındalar mı? Anlayabiliyorlar mı, merak ediyorum. Cephede çarpışan herkesin biran önce barış istediğini ve bu isteğe engel olamadığını, acaba biliyorlar mı?"²⁰

Çanakkale cephesindeki mücadelelere ilişkin olarak Türk askerlerinin de kaleme aldığı çeşitli hatıralar bulunmaktadır. Teğmen Mehmet Dursun, 1915 Çanakkalesi'nde cephede yaşadıklarına şöyle ifade etmekteydi: "...Her sıçrayışta birçok düşman maktulleri çiğneyerek cephemizde iki mevzi siper atladık. Nihayet son defa askerlere mevzi aldırduğım zaman, cinsini tayin edemediğim bir topçu mermisi kolumun aşağı kısmına isabet ederek ağır surette beni yaraladı. Takımı çavuşuma teslim ettim. İki asil kalpli asker beni kolları arasında sargı mahalline götürdü. Soğanlı Dere'de kanın durdurulması için kolumun sarılmasından sonra hemen Kilitbahir Hastanesine gönderildim. Gözümü açtığı vakit kendimi yatakta kolsuz olarak buldum."²¹

Çanakkale cephesine büyük bir orduyla yüklenen İngilizler ve Fransızlar, artık umdukları gibi bir sonuç alamayacaklarını anlayınca 1915 sonbaharından itibaren cepheyi tahliye etme kararı aldılar. 9 Ocak 1916'da son birliğin tahliyesiyle Gelibolu yarımadası tamamen boşaltılmış oldu.²²

Çanakkale cephesinde yaşanan kanlı mücadelelerde Osmanlı Devleti'nin kaybı, 210.000 kişi civarındaydı.²³ Çarpışmalar sırasındaki her türlü kaybı ihtiva eden bu rakam, sadece ölen kişi sayısı olarak düşünülmemelidir. 57.263'ü şehit, 11.178'i kayıp, 97.874'ü yaralı, 7.084'ü hava değişimi, 29.297'si hastalık sonucu ölüm, 14.000'i hastaneye götürülen olmak üzere savaş dışı kalan toplam Osmanlı askeri sayısı, 207.696'dır. Kayıp olarak ifade edilen kısmın önemli bir bölümü aslında İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı Devleti'nden aldığı esir sayısını ifade etmekteydi.²⁴ İtilaf devletlerinden savaşa katılan toplam

²⁰ Tuncoku, *Anzakların Kaleminden Mehmetçik*, s. 90.

²¹ *Cepheden Mektuplar*, Milli Savunma Bakanlığı, Ankara, 1999, s. 29-31.

²² Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, c.III, 1914-1922, İstanbul, 1978, s. 245.

²³ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, V. Cilt *Çanakkale Cephesi Harekâtı*, 1 inci 2 nci ve 3 üncü kitapların Özetlenmiş Tarihi, Atase Yay. Ankara, 2002, s. 252

²⁴ Cemalettin Taşkıran, *Ana Ben Ölmedim*, İstanbul, 2001, s. 24.

asker sayısı, 400.000 dolayındadır. Sadece İngiltere'nin kaybı 213.980'dir.²⁵ Anzak, Hint, Gurka, Afrika kökenliler ve İngiltere'ye asker sağlayan diğer milletlerin ve devletlerin askerleri de bu rakama dâhil edilmiştir.²⁶

İngiltere ve Fransa, esir aldıkları Türk askerlerini öncelikle Limni adasının Mondros limanında tutmuştu.²⁷ Bir müddet burada kalan esirler, gerekli kayıt işlemleri yapıldıktan sonra kendileri için uygun görülen bölge ve kampa sevk ediliyordu. Ancak bazı esirler, olması gerekenden daha uzun süre beklemişlerdi.²⁸ Bekleyiş sırasında bir Türk askeri zatüreden, bir tanesi de kalp rahatsızlığından vefat etmişti.²⁹ Askerlerin uzun süre burada kalışı Mondros'un hem toplama kampı, hem de esir kampı olarak kullanıldığını düşündürmektedir.

Çanakkale Cephesi'nde ele geçirilen Türk askerleri, İngiltere ve Fransa'nın hüküm sürdüğü birçok bölgeye gönderilmişti. Esirlerin çoğunluğu İngiltere'nin elindeydi ve bu askerler büyük oranda Mısır'daki esir kamplarında tutmuştu.

Mısır'daki Türk Esir Kampları

Heliopolis Kampı

Kızılhaç heyeti tarafından 2 Ocak 1917'de ziyaret edilen kamp, Kahire'de kurulmuştu. 15.000 kişiyi barındıracak şekilde düzenlenen kampın etrafı dikenli tellerle çevriliydi. Kampta 3.906 subay ve astsubay ile birlikte 3 tane de sağlıkçı asker vardı. Ayrıca kampta Osmanlı ordusunda görev yapan 2 tane de Ermeni doktor bulunmaktaydı.

Esirlerin kaldığı barakalar yaklaşık 13 m uzunluğunda ve 30 m genişliğinde ahşap binalardan oluşmaktaydı. Ortalama 50 kişinin kaldığı barakaların çatıları kamışlarla kapatılmıştı ve her baraka arasında 20 m genişliğinde koridor vardı. Barakaların zemini toprak olduğu için olası bir yangın tehlikesine karşı tüm koridorlarda su bidonları yerleştirilmişti ancak bu sular içmeye uygun değildi. Esirler, hasır üzerinde uyuyordu. Hasırlar, her sabah temizlenip rulo şeklinde toplanıyordu. Eşyaların toplanmasıyla gündüzleri esirler için geniş bir yaşam alanı ortaya çıkıyordu.

²⁵ Durdu Mehmet Burak, *Birinci Dünya Savaşı'nda Türk-İngiliz İlişkileri (1914-1918)*, Ankara, 2004, s. 100.

²⁶ Burhan Sayılır, "Çanakkale Savaşları'nda Yer Alan İtilaf Askerlerinin Dini-Etnik Yapısı", *Ankara Üniversitesi OTAM Dergisi*, Sayı: 18, 2006, s. 320.

²⁷ BOA, HR. SYS, 2194/16.

²⁸ BOA, HR. SYS, 2194/50.

²⁹ PRO, FO 383/101, *Alleged ill treatment of Turkish prisoners at Mudros*, 10 September 1915.

Her sabah levazım sınıfınca satın alınan erzak özel bir barakaya getirilirdi. Her bölüm kendi koğuşundan belirlediği bir kişi vasıtasıyla buradan yiyeceğini temin ederdi. Yemekler, kampta pişirilmekle birlikte ekme, Kahire'deki fırınlardan tedarik ediliyordu. Her esir, haftada 42.5 gr. sigara ve 2 kutu kibrit; günlük iki terazi odun ve sabun alıyordu. Yemek miktarı, esirlerin çoğunluğu tarafından yeterli görülmekteydi.

Kampta bulunan kantinde çay, kahve, kâğıt, posta kartı, iğne, iplik, düğme ve diğer ufak tefek malzemeler bulunmaktaydı. Ücret karşılığında herkes istediği malzemeyi alabiliyordu.

Esirler, piriñten düğmeleri bulunan mavi ceket ve pantolon giyiyordu. Kıyafetler üzerine kendilerine ait madalyaların takılmasına izin verilmişti. Her kıyafetin üzerinde o kişinin savaş esiri olduğunu simgeleyen beyaz metal plaka üzerine yazılmış esir numarası ve PW (Prisoner of War) yazısı bulunuyordu. Esirlerin battaniyeleri ve çamaşırları haftada bir kez dezenfekte odasında temizlenmekteydi.

İçme suyu kamp dışından Heliopolis şehrinden tedarik edilmekte ve yeterli miktardaydı. Günde iki kez duş almaya izin vardı. Çeşme suyunun kullanımında bir kısıtlama yoktu. Sıcak su, ayrı olarak mutfaktan temin edilmekteydi. Kişisel bakım için 10 tane berber, saç-sakal kesimiyle uğraşıyordu.

Kampta bulunan revirde bir İngiliz ve iki Ermeni doktor vardı. Doktorlara yardım eden dört İngiliz hasta bakıcı ve bu hasta bakıcılara da yardım eden üç Türk vardı. Bir tane İngiliz diş doktoru vardı ve ihtiyaç olduğu zaman kampa geliyordu. Revire günlük ortalama 20-30 kişi geliyordu ve her gelen kayda alınıyordu. Kampta bulunan revirin yetersiz kaldığı durumlarda esirler, kendileri için özel olarak düzenlemiş hastanelere sevk ediliyordu. Kampta en çok bulunan hastalıklar; dizanteri, sıtma ve göz iltihabıydı. Askerler, cepheye gitmeden önce tifo ve çiçek hastalığına karşı aşılanmıştı. İngiltere, aldığı esirlerden aşı olmayanların aşılarını yaptırdı, ilave olarak koleraya karşı da aşı yapıldı. Kampta ne tifo ne tifüs ne de diğer bulaşıcı hastalıklar vardı ve genel olarak değerlendirildiğinde kamptaki esirler, sağlıklı görünüyordu.³⁰

³⁰ Comité International De La Croix-Rouge, RAPPORTS de MM. Le Dr F. BLANDHOD, F. THORMEYER & Em. SCHOCH, *sur leur inspection des camps de prisonniers turcs en France, en Corse et en Egypte*, Décembre 1916 et Janvier 1917 (Kızılhaç Heyeti'nin Fransa, Korsika ve Mısır Kampları Raporu (KHFKM)), s. 41 - 45. Kızılhaç'ın Mısır'daki kamplara yapacağı ziyaret kesinleşince 3 Hilal-i Ahmer delegesi de aynı tarihleri kapsayacak benzer bir ziyaret yapmak istemiştir. Marsilya üzerinden hareket edecek gemi ile Mısır'a ulaşmayı planlayan heyetin güvenlik gerekçesiyle gemi ayarlaması

Heliopolis Kampı'nda sağlıkla ilgili bir diğer uygulama asitli havuzdu. Kampta kalan bir Türk esiri bunu şöyle anlatmaktaydı: “*asitle dolu sınının yüzeyine değen bir dilme konulmuştur. Cüruna (havuza) dalanlar bu dilmenin altından geçmek zorunda olduklarından bütün gövde sıvıya batmış oluyordu. Karşı yakadan çıkanlar duştan geçtikten sonra karaya boyanmış İngiliz erlerinin iç, dış elbiselerini giyerlerdi.*”³¹

Esirlerin düzenli çalıştıkları işleri yoktu ve hiçbir esir, kamp dışındaki atölyelerde çalıştırılmıyordu. Esirler, dini ibadetlerini yapabilmek için yeteri kadar zamana sahipti ve bir engelleme de yoktu. Kampta ayrıca yabancı dil öğrenimi ve tiyatro çalışmaları da yapılabilmekteydi.³²

Kamp hayatını en çok hareketlendiren ve dışarıdan haberdar olunmasını sağlayan faaliyet, İngilizce gazete ve dergilerin çevirilerinin yapılmasıydı. Esirler, “Güvercin” adında bir gazete çıkarmayı denemişler ancak uzun soluklu olmamıştır. Çünkü el yazması halinde çıkan bu gazeteyi yazacak okunaklı bir yazısı olan yoktu. Gazete ve dergilerin çevirileri sayesinde esirler; Yavuz ve Midilli'nin boğazdan çıkışını, Midilli'nin batışını, Yunanlıların İzmir'e asker çıkardığını, Mondros Mütarekesini, Güney yurdun işgalini, Atatürk'ün Samsun'a çıkışını ve İstanbul hükümetine karşı koyuşunu kampta öğrenmişlerdi.³³

Esirler, askeri özelliklerini muhafaza etmekteydi ve komutanları kampa girdiğinde astsubayların emriyle asker selamı verir ve esas duruşa geçerlerdi. Ankara'dan Başçavuş Hasan Muhammed ve Konya'dan Hamid Abdullah, Kızılhaç Heyeti'nin ziyareti sırasında esir arkadaşları adına hiçbir şikâyetlerinin olmadığını ve kendilerine gösterilen davranıştan memnun olduklarını belirtmişlerdi. İngiliz subay ve astsubayları da esirlerin disiplinli ve iyi niyetli olduklarını ifade ederek esirlerin uyumlu davranışlarından son derece memnun olduklarını ifade etmişlerdi.³⁴

Heliopolis şehrinde bu kamp haricinde bir de hapisane vardı. Bu hapisanede firara teşebbüs eden Türk esirleri ile Arap, Kürt, Arnavut, Çerkez ve siviller bulunmaktaydı. Ayrıca burada İngiliz tutuklular da vardı. Tutuklulardan bazıı ambardan battaniye ve çamaşır çalıp bunları satarken yakalanmıştı. Türk esirlerinden kimisi kalacakları kamplara gitmeden önce burada tutulmuşlardı. Bu hapishaneye gelenler önce

yapılamamıştır. (PRO, FO 383/228, *Inspection of Turkish prisoners in Egypt*, 2 December 1916.)

³¹ Emin Çöl, *Çanakkale-Sina Savaşları*, Ankara, 1977, s. 137–138.

³² KHFKM, s. 45.

³³ Çöl, *Çanakkale-Sina Savaşları*. s. 138–142.

³⁴ KHFKM, s. 45–47.

kireçli suya sokularak banyo yaptırılır ve üzerlerindeki alınarak başka kıyafetler verilirdi. Burada kalanlara birer de kayıt numarası verilmişti. Esirler, numarayı üzerlerinde taşımak zorundaydılar.³⁵

2 No.lu Abbasiye Hastanesi

Kampta Türk esirlerinden başka Alman, Avusturyalı ve Bulgar askerleri de vardı. Kamp, başhekim Wickermann ve ona yardım eden 4 İngiliz doktor tarafından idare ediliyordu. Birkaç Kızılhaç hemşiresi ve 18 Türk hastabakıcı da hasta ve yaralı esirlerle ilgileniyordu. Hemşireler ve hastabakıcılar sadece tedavi sürecine yardımcı oluyordu, esirlerin nekahet döneminde yanlarında olmalarına izin verilmiyordu.

Hastaların kaldığı bölümler taştan yapılmıştı ve aralarında 10 m aralık vardı. Odaların zemini çimento-talaş karışımı muşamba hasırla kaplıydı. Pencereler bir hayli büyüktü. Odaların içinde iki sıra halinde döşenen yataklar yaylıydı ve üzerlerinde doldurulmuş şilteler vardı.

Hastalar, İngiliz askerlerinin kullandığı tarzda pijama giymekteydi. İyileşme dönemine girenler önyüzü beyaz, açık mavi bir takım elbise giyiyor ve kırmızı kravat takıyorlardı. Oturabilecek durumda olan hastalar, katlanabilir sandalyeleri kullanabiliyorlardı.

İyi düzenlenmiş bir ameliyathanesi bulunan hastanenin sterilize odası petrolle ısıtılıyordu. Sıtma hastalığına yakalanan esirler için düzenlenen koşullardaki yataklar, anofel sivrisineğine karşı tülle kaplanmıştı.

Kahire içme suyu sisteminden temin edilen su, kaliteliydi. Esirler, isteğe göre sıcak ve soğuk suyla donatılmış banyoları kullanabiliyordu. İyileşme sürecine giren esirler için düzenlenmiş musluklu banyolar vardı.

Hastane yönetimi, yemeğin hazırlanması işlemini aracı bir kuruma vermişti. Yemek, 4 Mısırlı aşçı tarafından mutfakta pişiriliyordu. Türk askerlerinin yemekleri; Alman ve Avusturya esirlerine göre oldukça farklıydı. Örneğin, Türkler, ekmeğin somunu tercih ederken, Avrupalı esirler ise İngiliz ekmeği olarak belirtilen tostluk ekmeği yemek istiyorlardı. Hastalık durumlarına göre esirlere iki farklı yemek çıkıyordu. Hastanede salgın hastalık yoktu ancak 8 Ağustos 1916 ve 1 Ocak 1917 tarihleri arasında Abbasiye hastanesinde 66 Türk esiri hayatını kaybetti. Ayrıca, bir Alman esiri zatürreeden öldü.

³⁵ Nejat Sefercioğlu, *Esaret Hatıraları*, İstanbul, 1978, s. 62–66.

Ölen Türk esirleri dinsel vecibelere göre Müslüman mezarlığına defnedilmekteydi. Garnizondaki İngiliz askerleri kimi zaman ölen esirlerin cenaze törenlerine katılmaktaydı.³⁶

Bu bölgede Mısır'ın çeşitli bölgelerindeki kamplarda vefat eden esirlerin bulunduğu toplu bir mezarlık vardı. 2.500 esirin mezarının bulunduğu mezarlık, yapılan düzenlemeler neticesinde 1936 yılında Türk şehitliğine dönüştürülmüştür.³⁷

Maadi Kampı

Mısır'daki en büyük esir kampı, Maadi idi. Esir sayısı fazla olduğu için kamplar arasında en çok burada sorun yaşanmaktaydı. Kamp koşulları hakkında bilgi vermek amacıyla İstanbul'da bulunan Amerikan Büyükelçisi'ne gönderilen İngiltere Kahire Başkonsolosu Olney Arnold imzalı yazıda, esirlere son derece dikkat edildiğinden bahsediliyordu. Esirlerin konakladıkları yerlerinin gayet havadar olduğu, yiyeceklerinin sağlıklı olduğu ve yatacak yerlerinin temiz olduğu belirtiliyordu.³⁸

Kamp, Kahire'nin yaklaşık 15 km güneyinde, Nil nehrinin sağ kıyısında idi. Esir alınan kişiler öncelikle buraya getirilir, ardından Mısır'daki diğer kamplara dağıtılırdı. Kızılhaç heyeti tarafından 3 Ocak 1917'de ziyaret edilen kampta 5.556 Mülazım-ı evvel³⁹ ve asker vardı. Var olan bu esirlerin 1.200'ü Sina yarımadasındaki El Arish yakınlarında yakalanmıştı. Kampta subay rütbesinde hiç asker yoktu. Kampta bulunan üç imam, sivil olmalarına karşın asker gibi hizmet vermekteydi. Esirler arasında Türklere başka Araplar, Ermeniler, Yunanlılar, Filistin ve Mezopotamya'dan getirilen Yahudiler ve Sünusiler bulunmaktaydı.

Kampta bulunan esirlerin çoğunluğu Gelibolu'dan gelen askerlerden oluşuyordu. Bunun haricinde küçük bir grup savaşın başından beri buradaydı. Esirler arasında adı Abdülmuhsin olan 8 yaşındaki bir çocuk, babasıyla birlikte kalıyordu.

Kamp, 41 bölüm ve 4 mahalleye ayrılmıştı ver her birinin arasında tel örgüler vardı. Türk esirlerinin kaldığı bölümünde iki tip bina bulunmaktaydı: 1) konservatuar ve sonradan fabrika olarak kullanılmış binalar 2) savaş esirleri için inşa edilmiş barakalar. Birinci tip yapılar yaklaşık 80 m uzunluğunda ve 15 m genişliğindeki büyük bir salondan oluşmakta olup duvarlarda birçok büyük

³⁶ KHFKM, s. 47-51.

³⁷ Yurtdışı Şehitlikleri, Milli Savunma Bakanlığı, Ankara, 1990, s. 70.

³⁸ PRO, FO 383/101, *Treatment of Ottoman prisoners in Egypt*, 17 November 1915.

³⁹ Astsubay

pencere vardı. 10 m yüksekliğindeki çatı, tahtayla kaplıydı. Salonun içerisinde baştan sonra çeşmeler vardı.

Ek olarak yapılan yeni binalar, yönetim merkezi ve depo olarak kullanılıyordu. Kampın diğer bölümündeki yeni binalar, genellikle 30x12 m boyutlarında olup bir inşaat firmasına yaptırılmıştı. Duvarlar ve çatı, ağaçtan ve sazlıktan imal edilmişti. Tüm bölümlerin zemini, 2 m genişliğinde ve zeminden 22 cm yüksekliğinde sıkıştırılmış toprakla kaplıydı.

Kampta bulunan her bölüme ayrı bir mutfak sağlanmıştı ve esirlerin bu mutfakları kullanmasında herhangi bir kısıtlama yoktu. Esirlere memleketlerinde alışık oldukları ekmeklere benzeyen “baladi” adı verilen bir ekmek veriliyordu. Baladi, Kahire’deki fırınlardan temin edilerek kampa getiriliyordu.

Kampa gelen esirler öncelikle geniş bir avluda toplanıyordu. Giysileri ve ayakkabıları çıkartıldıktan sonra dezenfekte işlemi yapılırdı. Eski kıyafetleri imha edilir, yerine yenileri verilirdi. Esirlerin hepsi ceketlerine kayıt numaralarını gösteren küçük bir metal plaka taşıyordu. Esirler rütbelerine göre kollarına farklı renkte kolluk ve bant takıyordu; başçavuşlar kırmızı kolluk, astsubaylar beyaz kolluk, çavuşlar kırmızı bant ve onbaşılar mavi bant.

Kullanılan içme suyu, Nil nehri yakınında derince kazılmış bir kuyudan iki adet pompa aracılığıyla sağlanıyordu. Çeşitli doğal filtrelerden geçtikten sonra su, kampta yüksekçe bir yerde bulunan depoya aktarılırdı. Yıkamak amaçlı su da boldu. Kampın farklı bölgelerinde kurulu sıcak ve soğuk su duşları vardı. Duşların haftada en az bir kez kullanılma zorunluluğu vardı ancak isteyen daha fazla da kullanabiliyordu.

Tuvaletler, Türk usulüydü ve her on esire bir tane düşecek şekilde ayarlanmıştı. Tuvaletlerin birçoğu oturan bölümün 100 m kadar uzağındaydı ancak bazı tuvaletler barakalara çok yakındı ve bunların sadece gece kullanılmasına müsaade ediliyordu.

40 hasta kapasiteli ve iyi teçhizatlandırılmış revir, taş bir binanın içindeydi. Kampın sağlık hizmetlerinden sorumlu kişi Yüzbaşı Scrimgeour’dü. Kendisine bir İngiliz ve dört Suriye kökenli Arap doktor yardım etmekteydi. Doktorların tamamı Arapça ve Türkçe biliyordu. Dokuz İngiliz hasta bakıcı ve oniki Türk hasta bakıcı, esirlerin bakımından sorumluydu. Dış doktoru gerekli olduğunda kampa geliyordu.

Kampta herhangi bir salgın hastalık bulunmamakla birlikte en çok görülen rahatsızlık, sıtma idi. Verem teşhisi konulan 11 hasta, Mısır Kızılhaç hastanesine ve Abbassiah hastanesine gönderilmişti. Bunun haricinde gerek

coğrafyadan gerekse içinde bulunulan psikolojik durumdan kaynaklanan genel rahatsızlıklar, kamp doktorlarınınca tedavi ediliyordu.

Kampın özel bir bölümünde savaşta bazı uzuvlarını kaybetmiş 55 esir bulunmaktaydı. Bu esirlere protez ve yapay uzuvlar sağlanmıştı. Bu esirlerin 2 tanesi hiç göremiyordu. Diğer 60 yaralıda hafif eklem sertlikleri, ankiloz ve gıdasızlıktan kaynaklanan zayıflık sorunları vardı. İhtiyacı olanlara baston ve koltuk değneği tedarik edilmişti. Kampta iki yaşlı esir felçten ölmüştü. Bu esirler, kampa en yakın mesafedeki Müslüman mezarlığına askeri törenle defnedilmişti.

Esirler çalışmak zorunda değildi. Kamp yönetimi, esirlere ayakkabı yapımını öğretmek birçok deneme yapsa de sonradan bundan vazgeçilmişti. Esirler arasında çok fazla çiftçi bulunmasına rağmen yerli halkla birlikte tarlada çalışmalarına, kolaylıkla kaçabileceklerinden ve onları korumak için birçok askere ihtiyaç bulunduğundan dolayı izin verilmemişti. Yine de kampın ziyaretinden birkaç hafta sonra kamp komutanı, bazı esirleri kampın hemen dışında Nil nehri yanında bulunan bir alanda sebze yetiştirilmesi işinde çalıştırmıştı.

Kampta belirli bir disiplin altında tutulan esirlerden içinde buldukları şartlara dair bir şikâyet yoktu. Kamp yönetimince nadiren ceza işlemi uygulanıyordu. Kaçmaya çalışan bir esir, üç ay hapisle cezalandırılmış ancak yemeklerinde herhangi bir kısıtlama yapılmamıştı, sadece tütün verilmiyordu. Yaşlı bir esir, askeri mahkeme tarafından 6 ay hapisle cezalandırılmıştı. Hapishane hücreleri tamamen betondan yapılmıştı ve üstü parmaklıkla kaplı yeterince büyük iki pencere ile aydınlatılıyordu.

Esirlerin ibadetlerini yapmalarına bir engel yoktu. Müslümanlar için, içine halı serilmiş küçük bir cami inşa edilmişti. Bazıları düzenli olarak Kur'an okurken kimileri ilgisizdi. İrk, köken ve hatta din farklılıklarına rağmen, esirler arasında iyi bir hava hâkimdi ve nadiren kavga oluyordu.

Oyunlar ve eğlencelerle ilgili olarak esirler, sadece güreş, kart ve dominoyla ilgileniyorlardı. Futbol oynamaları önerildiyse de Türk esirleri arasında pek bir ilgi uyandırmamıştı. Bazıları mandolin, gitar ve tambur imal etmişti. Tüm malzemeler, İngiliz hükümeti tarafından ücretsiz olarak sağlanmıştı. Kamp komutanı, esirlere birkaç gramofon da satın almıştı. Birçok esir renkli boncuklardan el çantası, cüzdan, kolye, bilezik vs. eşyalar yapıyordu. Yapılan eşyalar, oldukça beğeni topluyordu. Kızılhaç heyeti bu boncuklardan bir tanesini hatıra olarak almıştı. Bu el yapımı eşyalar, Kahire'de bu işle ilgilenen dükkânlara kolaylıkla satılıyordu. 1.200 esirin bulunduğu bir bölüm, satışlardan iki hafta içinde toplam 2.500 frank gelir elde etmişti.

Esirlere, kendi dillerinde iki haftada bir mektup yazmalarına izin verilmişti ancak bundan yararlanan esir sayısı oldukça azdı. Esirlerin çok büyük bölümüne ya çok az mektup geliyordu ya da hiç gelmiyordu. Esirlerin gönderdiği mektupların birçoğu da alıcının belirtilen adreste bulunamamasından dolayı geri geliyordu. Birçok esir, tutsaklık dönemini arkadaşlarından aldığı yardımla okuma yazma öğrenerek geçiriyordu.

Yakalandıklarında esirlerin birçoğunun üzerinde parası vardı. Bu para, emanete teslim edilmiş ve istekleri doğrultusunda kendilerine aylık olarak ödenmişti. Esirlerin birçoğu, Kızılhaç teşkilatı kanalıyla ailelerinden para havalesi almıştı. Kampa nadiren gelen koli ve paketler, alıcısının gözü önünde açılıyordu. Sadece paketlerde çıkan bıçaklara el konuyordu. Genel olarak değerlendirildiğinde tütün ve daha fazla kahve almak için paraya ihtiyacı olanlar haricinde, esirlerin maddi durumu gayet iyiydi.

Kızılhaç heyetinin kişisel olarak sorduğu sorular karşısında esirlerin hallerinden memnun oldukları ve kendilerine gösterilen muameleden hoşnut oldukları görülmüştü. Esirlerin en büyük kaygısı, ailelerinden hiç haber alamamalarıydı.⁴⁰

Mısır Hilal-i Ahmer Hastanesi

Mısır Hilal-i Ahmer Hastanesi, Prens Fuat Paşa başkanlığında savaşta yaralanan ve hastalanan dindaşlarının tedavileri için 1915 Martında kuruldu. Bu hastane, Türk Hilal-i Ahmer'i yönetimindeki tek hastaneydi. Hastane, Kahire'de Tıp Fakültesinde Profesör olan İngiliz Dr. Keatinge ile doğrudan bağlantı halindeydi. Hastane, Kızılhaç heyeti tarafından 4 Ocak 1917'de ziyaret edildi.

Hastanenin tüm doktorları Mısırlıydı. Başhekim Dr. Abbas Bey, iki doktor, üç cerrah ve bir eczacı hastanede kalıyordu. Kulak-burun-boğaz ve göz doktoru ihtiyaç duyulduğunda şehirden geliyordu. Bir Kahireli uzman, hastanede röntgen makinesini kullanmaktaydı. Başhemşire Amerikalıydı ve emrinde üç tane de İngiliz hemşire vardı. 32 hastabakıcı, koğuşlardaki işlerin yapımında mesuldü.

Mısır Hilal-i Ahmer Hastanesi, gölgeliği bol ve iyi korunmuş büyük bir bahçeye sahip, eski bir saray olan Ömer Lütfi Paşa sarayında kurulmuştu. Koğuşların boyutları, hava sirkülasyonu ve havalandırma açısından son derece iyiydi. Zemin, büyük kaldırım taşlarıyla kaplıydı. Odaların çoğu bahçeye

⁴⁰ KHFKM, s. 51-58.

açılıyordu ve bahçede birçok ağaç vardı. Hastanenin her yerinde elektrik kullanılıyordu.

Beyaza boyanmış demir karyoları, aralarındaki masalar ayırıyordu. Yayıllı yataklar, doldurulmuş şilteler, çarşafklar ve yastıklar gayet iyi durumdaydı. Battaniye kullanımında herhangi bir kısıtlama yoktu. Mavi ve beyaz renkli olan yorganların ortasında Kızılay amblemi vardı. Hasta esirlerin kıyafetleri hastane deposunca veriliyordu ve yenileniyordu: iki adet gecelik, başlığıyla birlikte hastane pijaması ve terlik.

Levazım sınıfı baş aşçının yönetimindeydi. Diyet durumuna göre menü, doktorlarca belirleniyordu. Yemekler gayet iyiydi. Yemek işleri baş aşçının belirlediği kişilerce yapılıyordu. Her esire kalaylanmış iki tabak ve bir bardak verilmişti. Tüm hastalara günde iki kez şekerli çay verilmekteydi. Subaylar; çay veya kahve tercih edebilirlerdi.

Şehirden gelen içme suyuna kullanmadan önce arıtma işlemi uygulanıyordu. Hastanede musluklu lavabolar, sıcak ve soğuk duşlar ve Türk hamamı vardı. Türk usulü tuvaletler sarayın yanında inşa edilmişti. Çamaşırların yıkanmasını ve ütülenmesini Mısırlılar yapmaktaydı.

Hilal-i Ahmer Hastanesinde gerekli tüm malzemelerin bulunduğu geniş ve iyi aydınlatılmış bir ameliyathane vardı. Yan tarafında Mısırlılarca inşa edilmiş Fransız modelindeki bir sterilizasyon odasında giysiler tamamen sterilize edilirdi. Bazı temel analizlerin yapılabilmesi için bir laboratuvar açılmıştı. Daha önemli kimyasal ve bakteriyolojik analizler, şehirdeki enstitüce tatbik ediliyordu.

Koğuşların 6 tanesi verem hastaları için ayrılmış olup özel hemşireleri vardı. Yatalak durumda olmayan verem hastaları, sarayın kendilerine ayrılan bahçesinde günlerinin büyük bölümünü geçirebilmekteydiler. Operasyon gerektiren hastalar, ameliyathanenin bitişiğindeki odada toplanırdı. Bahçede inşa edilen üç adet İngiliz hastane çadırı, iyileşme dönemine giren hastalara hizmet vermekteydi. Bu hastalar, kapasiteyi aşan miktarda hasta veya yaralı gelmesi durumunda saraydaki yataklarını tahliye etmek zorundaydılar.

Hastanenin kurulduğu tarih olan 17 Mart 1915'ten Kızılhaç heyetinin ziyaretinin gerçekleştiği 4 Ocak 1917'ye kadar Mısır Hilal-i Ahmer Hastanesi'nde 2.245 hasta ve yaralı esir tedavi edilmişti. Kızılhaç heyetinin ziyaretini gerçekleştirdiği dönemde hastanede 149 esir tedavi görmekteydi. 1915-1916 yılları arasında hastanede toplam 155 kişi hayatını kaybetmişti.

Cenazeler, arkadaşlarının eşliğinde askeri törenle Müslüman mezarlığına defnedilmişlerdi⁴¹

Kahire Kalesi Kampı

Kızılhaç heyeti tarafından 3 Ocak 1917 tarihinde ziyaret edilen kamp, Kahire'deki kalelerden biri olan Mücevher sarayında kurulmuştu. Kampta sadece Mekke yakınlarında ele geçirilen kadınlar ve çocuklar bulunmaktaydı. Kamp, Çanakkale Cephesi'nden gelen askerler için oluşturulmasa da esirlerin kaldığı bir yer olması açısından önemlidir.

Kampta 229 kadın ve 7 tanesi de kampta doğmuş olmak üzere 207 çocuk bulunmaktaydı. Mevcudu 200'ü aşan bir başka kafilenin de Kızılhaç heyetinin kampı ziyaret ettiği tarihlerde gelmesi bekleniyordu.

Kampın tüm yönetim ve kontrol işleri Bayan Lewis tarafından yapılmaktaydı. Aynı zamanda bu bayan, kampın başhemşiresi durumundaydı.

Kampta bulunanlar üç gruba ayrılmıştı: Birinci grupta subayların eşleri ve çocukları, ikinci grupta astsubayların eşleri ve çocukları ve üçüncü grupta erlerin eşleri ve hizmetçiler bulunmaktaydı. Bu sınıflama, koşullarda kalan insanların mümkün olduğunca benzer sosyal sınıflardan olması için yapılmıştı.

Sivil esirler için toplama kampı olarak kullanılan Selahaddin adlı yapı, son derece büyüktü. Süslü duvarlarla çevrili binanın çok miktarda odası vardı.

Kampın yeme, içme ve sağlık hizmetlerinde genel anlamda bir sorun yoktu. Mısır'da bulunan birçok kampa sağlanan koşullar burası içinde geçerliydi. Burayı diğer kamplardan ayıran en önemli özellik, buranın öncesinde saray olarak kullanılmasından dolayı odaların ve koridorların son derece ferah olmasıydı.

Revir konusunda diğer esir kamplarından farklı bir düzenlemeye ihtiyaç duyulmuştu. Burada bir doğumhanenin kurulması kararlaştırılmıştı çünkü 1915 yılının son üç ayında 5 doğum vakası yaşanmış hatta Kızılhaç heyetinin geldiği günde de iki doğum gerçekleşmişti.

Kampta asayiş sorunu yoktu, çalışmak da zorunlu değildi. Kamp içerisinde 12 yaşına kadar olan tüm kız ve erkek çocukların devam etme mecburiyetinin olduğu bir okul vardı.

Kadınların esir alındığı dönemde birçoğunun üzerinde yüklü miktarda para vardı ve bu paraların tamamı kendilerine bırakılmıştı. Bazıları, İngiliz subaylar

⁴¹ KHFKM, s. 58–62.

aracılığıyla Maadi kampında ya da İskenderiye yakınlarındaki Seydibeşir kampında kalan eşlerine sık sık para gönderiyordu. Esir kadınların kimisi ise eşlerinden para alıyordu. Bu para işlemleri Kızılhaç cemiyeti vasıtasıyla gerçekleştiriliyordu.⁴²

Kampta bulunan kadınlara yardım sadece eşlerinden ya da yakınlarından gelmiyordu. Kendileri de zaman zaman bizzat kamp yönetimine başvurup eksik olan malzemelerin tamamlanmasını istiyorlardı. 3 Eylül 1917 tarihinde kamp yönetimi tarafından İngiliz Savaş Bakanlığı'na yazılan bir yazıda, kampta yaşayan kadınlardan 100 tanesine acil olarak 80£ değerinde kıyafet ihtiyacından bahsediliyordu.⁴³

Kampta bulunan kadınların çocuklarla birlikte kapalı bir alanda kalışı kolay değildi. Malta'da Polvarista kampında esir tutulan Salih Bey, eşinin ve 5 çocuğunun savaşa bir alakasının olmadığını ve esaretlerine son verilerek memleketine gönderilmesini talep ediyordu.⁴⁴ Ancak bu talep savaş şartları içerisinde dikkate alınmamıştı.

Ras-el-tin Kampı

Kızılhaç heyetince 5 Ocak 1917 tarihinde ziyaret edilen kampta esir olarak tutulan siviller, İskenderiye şehrine 5 km uzaklıkta denizin hemen yanında bulunan küçük bir tepeye yerleştirilmişlerdi. Kampta askerlik çağında bulunan 45, yaşlı ya da hasta olduğu için askerlikten muaf tutulan 24 ve 1 imam olmak üzere toplam 70 sivil esir bulunmaktaydı. Türk esirlerine ilaveten kampta 400 Avusturya-Alman esiri de vardı. Bunların birçoğu savaş başladığında Mısır'da yaşayanlardı ve evlerine dönememişlerdi. Bu kampta Çanakkale cephesinde esir edilmiş asker bulunmamaktaydı ancak kamplar arasında kısa süreli de olsa nakiller olduğu düşünülürse, bu kampın da bilinmesinde fayda vardır.

Kampta tutulan Türk esirlerinden bazıları Şerif Hüseyin'in kuvvetlerince yakalanıp, İngiliz yetkililerine teslim edildiklerinde haç görevi için Mekke bulunuyorlardı. Ras-el Tin kampı, Kızılhaç heyetinin ziyaretinden birkaç gün önce boşaltılmış ve tüm esirler, Seydibeşir kampına nakledilmişti. Kamp, şimdi 5.000 kişinin kalabileceği şekilde yeniden hazırlanmaktaydı. Yeni düzenlemeler sonrasında kampta siviller için ayrıca bir bölüm olacaktı.

Ras-el Tin kampındaki sivil esirler, çadırlara yerleştirilmişti. Kumun üstüne ya da çimentolanmış zemin üzerine dairesel şekilde inşa edilmiş olan bu

⁴² *KHFKM*, s. 62-68.

⁴³ PRO, FO 383/339, *Needs of Turkish women in Egypt*. 3 September 1917.

⁴⁴ PRO, FO 383/338, *Repatriation of Turkish women and children from the Hedjaz*, 2 March 1917.

çadırların her birinde üç kişi kalmaktaydı. Kampta bulunan Türk esirleri toplamda 24 çadıra yerleştirilmişti. Her çadırın ortasında, kişisel eşyaların konulduğu metal bir dolap vardı. Çadırın içindeki alan üç yatak için oldukça genişti. Avluyu çevreleyen taş binalarda verandaya karşı açılan bazı odalar ayrılmıştı. Bunların her birinde üç yatak bulunmaktaydı. Diğerlerine göre konforlu şekilde hazırlanmış bu odalar, yaşlı ya da hasta esirler için tahsis edilmişti. Geri kalan binalar; idari binalar, mutfaklar, yemekhane, kantin vs. olarak ayrılmıştı. İngiliz nöbetçiler, kamp içerisinde ayrı tutulmuş özel bir bölümdeki çadırlarda kalmaktaydılar. Kamp, elektrikle aydınlatılıyordu.

Kampın yemek işi, sözleşmeli bir firmaya verilmişti. Kamp komutanı ve esirler arasından belirlenmiş bir delege tarafından her hafta için yemek menüsü düzenlenirdi. Mutfak yeterli derecede temizdi. Esirler, mutfakta çalıştırılmazdı.

Bol ve sağlıklı olan içme suyu, İskenderiye kanallarından gelmekteydi. Ayrıca, tuvalet lavaboları ile 4 banyoda her daim kullanılabilir sıcak ve soğuk su duşları düzenlenmişti. Esirler, İngiliz askerlerinin nezaretinde gruplar halinde kampın yanında bulunan denize gidebilmekteydi.

Savaş öncesinde İstanbul'da iken bir fabrikada çalıştığı belirtilen sivil Türk esirlerinden İbrahim Hasan, İngilizceyi ve Fransızca'yı mükemmel konuştuğundan kampta hasta bakıcı ve tercüman olarak hizmet vermekteydi. İngiliz Kızılhaç teşkilatından bir hastabakıcı, kamp doktoruna yardımcı oluyordu. Eskiden Kahire'de görev yapan Avusturyalı bir dişçi, ihtiyaç olduğunda esirlerin dişleriyle ilgilenmekteydi.⁴⁵

Seydibeşir Kampı

Kampın tam adı "Seydibeşir Kuveysna Dört Numaralı Osmanlı Üserayı Harbiye Kampı"ydı.⁴⁶ Kızılhaç heyeti tarafından 6 Ocak 1917'de ziyaret edilen Seydibeşir kampı, İskenderiye şehrinin 15 km kuzey doğusunda, deniz kenarıyla kumul tepeliklerinin kesiştiği küçük bir vadide kurulmuştu. Kampın içinde palmiye ağaçları vardı ve açık havaya nazır bir konumdaydı. Kampın en yüksek noktasından görünüm çok genişti. Kampın içine doğru trafik akışını sağlamak için yeni bir yol yapılmıştı. Palmiye ağaçlarıyla çevrelenmiş düz bir alan; oyunlar, tenis ve futbol için ayrılmıştı. Seydibeşir kampı, Kızılhaç heyetinin ziyaretinin gerçekleştiği dönemde hala tam anlamıyla tamamlanamamış ve inşaat faaliyetleri devam etmekteydi.

⁴⁵ *KHKM*, s. 69-75.

⁴⁶ *İbrahim Sorguç'un İstiklal Harbi Hatıraları*, Yayına hazırlayan: Erdoğan Sorguç, İzmir, 1996, s. 49.

Seydibeşir kampında 60'ı 1915 Şubatından beri tutsak bulunan 430 subay, subaylarıyla birlikte esir edilmiş olan 410 emir eri, 10 imam ve Mekke'de Şerif Hüseyin tarafından yakalanıp İngilizlere teslim edilmiş 20 sivil bulunmaktaydı. Kamp komutanlığını Yarbay Coates yürütüyordu.

Mısırlı işçiler tarafından 25 m uzunluğunda ve 8 m genişliğinde inşa edilmiş olan barakaların çatısı ahşaptan, duvarları ise keresteden ya da çimentodan imal edilmişti. Yaklaşık 1.75 m genişliğinde olan binanın ön kısmına açılan koridor, odalara ulaşımı sağlardı. Tabandan tavana ahşap olan odalar, 3,5 x 4 m boyutlarında ve 4 m yüksekliğindeydi. Tüm iç duvarlar kireçlenmişti. Her odada camlı ve böceklerin içeri girişini engellemek için demir saçtan sineklik bulunan iki pencere ve mandallı kapı bulunmaktaydı. Ahşap olan çatının katranla kaplanmış olan bölümünden yukarı doğru baca uzanmaktaydı.

Kurallara göre her bir odada kalacak kişi sayısı, esirlerin rütbesine bağlıydı. Yüzbaşı rütbesine kadar olan subaylar, odalara 4'er kişi olarak dağıtılmıştı. Yüzbaşılar 3'er kişi ve albaylar 2'er kişi kalmaktaydı. Daha üst rütbeli bazı subaylar için ise ayrı birer oda tahsis edilmişti. Emir erleri başka bir yere yerleştirilmişti. Tüm binalar, yerel sistemle üretilmiş elektrikle aydınlatılırdı.⁴⁷

Sabahları yoklama yapılırdı. Yoklama alanı, o bölümdeki esirleri alacak büyüklükte, kireç çizgili ve iki yandan bakıldığında eksik görülecek biçimdeydi. Her kişi kare çizgilerin üzerinde dururdu, bu yüzden yoklama bir iki dakikada biterdi. Yoklama her gün sabah saat 8.00'de yapılırdı. Esirler, düdük çalmadan önce yoklama yerine varmış olurlardı.⁴⁸

Subay yemekhanesinin yemekleri bir şirket tarafından temin edilmekteydi. Arkadaşları tarafından seçilen bir subay, yemek menüsünü düzenler ve düzenli bir şekilde işleyişini takip ederdi. Subaylar, kamp içinde içilmesi yasaklanmış olan alkollü içecekler haricinde istediklerini kantinden ya da şehirden temin edebilirdi.⁴⁹ Kantinde fiyatlar çok hesaplıydı ancak para yerine marka kullanılmaktaydı. Her subay aylığına karşılık gelen miktarda marka alırdı. Esaret hayatı bittiğinde elde kalan markalar, nakit para ile değiştirilirdi.⁵⁰

Türk subayları, sıhhi ve uygun bir şekilde giyiniyorlardı. Subaylar, istedikleri takdirde kendileri için giyim malzemesi tedarik edebiliyorlardı. Subayların pek çoğu fesle birlikte sivil kıyafet de giymekteydi. Emir erleri genellikle iç çamaşırı

⁴⁷ KHFKM, s. 75-76.

⁴⁸ Çöl, *Çanakkale-Sina Savaşları*, s. 130.

⁴⁹ KHFKM, s. 76-77.

⁵⁰ Çöl, *Çanakkale-Sina Savaşları*, s. 129.

yokluğundan şikâyetçiydi. Bu şikâyetin temel nedeni, emir erlerinin kamp yönetimince kendilerine verilen iç çamaşırlarını subaylarına satmasıydı.

Bol ve sağlıklı olan içme suyu, şehir şebekesinden temin edilmekteydi. Lavaboların ve mutfakların atık suları, kampın biraz uzağındaki bir göle boşaltılırdı. Subaylar sabahları, barakalara yakın bir yere yerleştirilmiş olan banyoları ya da duşları kullanabilirlerdi. Banyoları birbirinden ayırmak için aralara hasırlar asılmıştı.

Barakaların biraz uzağında betondan yapılmış 44 adet Türk usulü tuvalet vardı. Bu tuvaletler için yaklaşık 6 m derinliğinde lağım çukuru kazılmıştı. Tuvaletler, her gün kireçle ve krezolle dezenfekte edilirdi. Kampta rahatsız edici koku yoktu.

Seydibeşir kampındaki esirlerin sağlığıyla, İngiliz Doktor Yüzbaşı Gillespie ilgilenirdi. Bu doktora, savaştan önce Halep'te görev yapan bir Ermeni doktor yardım etmekteydi. Doktorların ikisi de Türkçe ve Arapça konuşurdu. Bir İngiliz onbaşı ve 5 İngiliz hastabakıcı da hasta esirlerle ilgilenirdi. 21 Mısırlı hastabakıcı, kampın sağlık işleriyle alakadardı. Rahatsızlığı ciddi olanlar, İskenderiye'deki İngiliz hastanesine gönderilmekteydi. Kampta esir olarak bulunan Türk Binbaşısı Dr. İbrahim, hastanede Türk esirlerine gerçekleştirilen operasyonlara katılırdı. Dışlerinden rahatsızlığı olan subaylar, İskenderiye'deki dış doktoruna gönderilirdi.

Kampa yeni gelenlerin hepsi, kampın içinde bulunan bölümlerden birinin içindeki özel bir binada 14 gün karantinada kalırdı. Bu kişilerin bulaşıcı bir hastalık taşımadıkları kesinleşirse, diğer arkadaşlarının yanına katılmalarına izin verilirdi. Kızılhaç heyetinin ziyaretini gerçekleştirdiği günlerde 36 subay ve 34 emir eri karantina da bulunmaktaydı.

Kamp içerisinde birçok hastalık tedavi edilebiliyordu, eğer kamp koşulları yetersiz kalırsa hasta olan kişi kamp dışındaki ilgili hastaneye naklediliyordu. Kamp içerisinde hasta olanlar haricinde kampa yaralı olarak gelen ve farklı operasyonlar geçiren esirler de vardı.

Subayların maaşı, İngiliz Savaş Bakanlığınca belirlenmişti. Teğmenler günde 5 Frank, Yüzbaşılar 5,75 Frank ve üst düzey subaylar ise rütbeleriyle orantılı olarak maaş alırdı. Emir erlerine herhangi bir para ödemesi yapılmazdı ancak bazıları bağılı oldukları subaylardan para almaktaydı.

Esirler, istedikleri sıklıkla mektup yazabiliyordu ancak bundan yararlanan sayısı azdı. Sıkça mektup alan esir sayısı azdı, genellikle ellerine ulaşması 40–45 günü bulan birkaç mektup geliyordu. Kampa para havalesi ise sınırlı

derecede gelmekteydi.⁵¹ Savaşın sonlarına doğru mektup sayısına ve uzunluğuna kısıtlama getirildi, ayrıca sansür uygulanmaya başlandı. Esirler, gerek kamp içerisindeki hayatlarıyla alakalı şikâyet mektupları gerekse aileleri ve dostları hakkındaki endişeleri içeren birçok mektup yazarak yetkililerden yardım talep etmişlerdi.⁵²

Esirler, inançlarına uygun ibadet etmek için gerekli olanaklara sahipti. Kampın içerisinde elektrikle aydınlatılan bir cami bulunmaktaydı. Eğlenme ve vakit geçirme amaçlı kampta 40 adet müzik aleti vardı ve subaylar için bir piyano da kiralanmıştı. Esirler; futbol, tenis, kâğıt ve satranç oynarken kimisi de kendisini kitapla eğlendiriyordu.⁵³

Seydibeşir kampında 13 tanesi subay olmak üzere toplam 500 esir vefat etmişti. Ölen esirler için İngilizler tarafından bir kabir inşa edildi. 1941 yılında kabrin bulunduğu yerde ölen esirlerin anısına bir şehitlik inşa edildi. Zaman içerisinde tahrip olan ve bakıma ihtiyaç duyan şehitlik, 1968 yılında büyük bir onarımdan geçirilmiştir.⁵⁴

Bilbeis Kampı

Kızılhaç heyeti tarafından 16 Ocak 1917'de ziyaret edilen Bilbeis kampı, Kahire'nin 65 km kuzey doğusunda, Nil deltasının işlenen toprakları üzerinde kurulmuştu. 1916 yılının Ağustos ayında kurulan kampta 540 esir bulunmaktaydı. Burada bulunan Türk esirleri, çoğunlukla güney cephesinde ele geçirilen askerlerden oluşmaktaydı ve kampta bulunan esirler birkaç gruba ayrılmıştı: Birinci bölüm: Sina yarımadasından gelen 135 Bedevi ve El-Ariş'ten gelen siviller, Osmanlı ordusunda asker olan 9 Arap, Suriye'den gelen 5 Türk askeri ve 30 Mısırlı. İkinci bölüm: Libya'dan gelen 175 asker ve Senusi, Batı'dan gelen Bedeviler ve çeşitli milletlere ait sivil esirler.

Dikenli tellerle çevrelenen kampta esirler, 8'er kişi olarak çadırlara yerleştirilmişti. Kampın ziyaret edildiği günlerde çatısı ahşap ve kamışla kaplanarak inşaatı devam eden iki büyük barakanın her biri, 250 esiri barındırabilecek büyüklükteydi. Kumlu toprakta rutubet izine rastlanmıyordu. Çadırların arasına küçük bahçeler yapılmıştı. Esirler, çiçek ve sebze yetiştirebilmekteydi. Kamp, gazlı lambalarla aydınlatılıyordu.

Kampta yemek, yönetimce tedarik edilen erzaklarla esirler tarafından yapılmaktaydı. Yemek miktarları diğer kamplardakine benzemekteydi.

⁵¹ *KHFKM*, s. 77-80.

⁵² *Cepheden Mektuplar*, s. 121-126.

⁵³ *KHFKM*, s. 80.

⁵⁴ *Yurtdışı Şehitlikleri*, s. 71.

Esirlerin yemek konusunda herhangi bir şikayeti yoktu. Aynı bir çadırdaki oluşturulan küçük bir kantinden orta dereceli fiyatlarla çay, şeker vs. alınabiliyordu. Esirlere düzenli olarak tütün veriliyordu. Her esirin bir tabağı, bir emaye bardağı ve bir kaşığı vardı.

İçme suyu, kampın her yerine üzerine musluklar yerleştirilmiş borular aracılığıyla dağıtılmaktaydı. Esirlerin çamaşırlarını yıkamaları için ayrı bir yer ayrılmıştı. Lavabolara, duşlara ve banyolara bol miktarda su dağıtılmaktaydı. Taşınabilir ocak, esirlerin eşyalarının haftalık olarak yapılan dezenfekte işini kolaylaştırmaktaydı.

Kampın sağlık işlerinden Suriyeli bir doktor olan İbrahim Zabaji sorumluydu. Doktorun çalışmaları haftada iki kez Yarbay Garner ve Albay Scrimgeour tarafından denetlenmekteydi. Doktorlara yardımcı olan 3 Türk ve 1 Kıpti hastabakıcı vardı. Revir, temiz ve iyi düzenlenmişti. Revir, dört bölümden oluşmaktaydı: vizite odası, eczane, hasta odası ve izolasyon odası. Revirde yaylı demir somyalar, ot yatakları ve sınırsız battaniye vardı.

Bütün esirler, çiçek hastalığına ve koleraya karşı aşılarmıştı. Esirler arasında en yaygın rahatsızlıklar; sıtma, bronşit ve dizanteriydi. Ciddi hastalığı olanlar, Mısır'daki Zagazig hastanesinde Mısırlı doktorlar tarafından tedavi edilmekteydi. Kampta bulaşıcı hastalık yoktu.

Kampın kurulduğu tarihten bu güne 6 esir hayatını kaybetmişti. Bir tanesinin beyinde tümör vardı, 2 tane bağırsak iltihabı, 1 verem ve 1 bağırsak problemi. Ölenler, dini inançlarına göre askeri törenle gömülmüştü.

Esirlere çalışmalarını gerektirecek işler verilmiyordu. Kampın yanındaki bahçede hafif ziraat işleri yapılmasına izin vardı. Bazı esirler, kendilerine kazanç sağlayacak ufak tefek ürünler imal etmekte ve satmaktaydı.

Okuma yazma bilen yok denecek kadar azdı, bu sebeple kampta mektuplaşma çok sınırlıydı. Esirlere haftada üç kez mektup yazma izin verilmişti. Okuma yazma bilmeyenler, bilen arkadaşlarından mektup yazımı için yardım alıyordu.

Bir Kıpti haricinde kampta bulunan tüm esirler, Müslüman'dı. Aralarında birçok imam vardı. Dini ibadetler serbestti ve düzenli olarak yapılıyordu.

Disipline ilişkin olarak kamp yönetimince herhangi bir şikâyet yoktu ve hiçbir kaçma girişimi yaşanmamıştı. Millet farklılıklarına rağmen, esirler arasında çok az tartışma olmaktaydı ve yönetim nadiren müdahale ediyordu.⁵⁵

⁵⁵ KHFKM, s. 80-83.

Kasrı Nil Kışlası

Kızılhaç heyetinin ziyaret ettiği kamplar arasında bulunmayan Kasrı Nil Kışlasına ait bilgiler, esir hatıralarından tespit edilmiştir. Kışla, çoğunlukla hapisane olarak kullanıldığı için farklı cephelerden askerlerin tutulduğu bir yerdi.

Kasrı Nil Kışlası, Kahire'nin yaklaşık 5 km güneyinde Nil nehrinin yanında bulunan üç katlı bir binaydı. Nehre karşı olan cephesi açık bırakıldığından Kışla üç cepheden oluşmaktaydı. Kışlanın güvenliği Kiçner* teşkilatından bir alaya emanet edilmişti.

Mısır'daki esir kamplarında suç işleyenler ve kaçma teşebbüsünde bulunanlar buraya getirilmekteydi. Ayrıca çeşitli cephelerden ele geçirilerek Mısır'daki esir kamplarına yerleştirilmek üzere getirilen askerlerin de bazıları yine burada tutulmuştu.

Kışlanın Nil nehrine bitişik sol tarafında ve üst katta bazı tutuklular için koridor üstünde yan yana altı oda ayrılmıştı. Bu koridorun batıya ve avluya bakan camsız ve geniş pencereleriyle güneye nehre bakan pencereleri dikenli tellerle örülmüştü. Aynı koridorun diğer tarafa bakan bölümünde de beş altı oda vardı. Bölümler arasında geçiş yapmak yasaktı.⁵⁶

Odalarda kalan kişi sayısı odanın büyüklüğüne göre değişmekteydi. Odalarda karyola ve bunun üstüne yığılmış ot minder, yastık ve battaniyeden oluşan yatak takımından başka bir şey yoktu. Bazı odalarda masa, lamba, dolap, ayna ve sandalye de bulunmaktaydı. Zemin betondu ve üzerinde herhangi bir şey yoktu. Tuvaletler, alafranga idi.

Kışlada verilen yemeklerden çok şikâyet vardı. Bu durum Kışla kumandanı Albay Nikolaya'da bildirilmişti. Esirler, 600–740 kuruş para karşılığında askerlerin yemekhanesinden de yemek yiyebilmekteydi ancak bunu çok az kişi yapabiliyordu. Kışlada kalan kıdemli kişilere gazete ve mecmua da verilmekteydi.⁵⁷

Mısır'daki esir kamplarında sorun çıkaranların ve kaçma girişiminde bulunanların tutulduğu diğer bir hapisane de İskenderiye yakınlarındaki

* Kiçner teşkilatı, yirmi yaşından daha genç ve gönüllü askerlerden oluşmaktadır.

⁵⁶ Rahmi Apak, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, Ankara, 1988, s. 171-177.

⁵⁷ Eşref Kuşçubaşı, *Hayber'de Türk Cengi*, Yay. Haz. Dr. Philip H. Stoddard, H. Basri Danışman, İstanbul, 1997, s. 153-196.

Gabbari Cezaevi idi. Türk esirleri de dâhil birçok milletten insan barındıran bu hapishanenin şartları oldukça ağırdı.⁵⁸

Türk Esirlerinin Kasten Kör Edildiği İddiası

Türk askerleri, cephelerde savaşırken silahla yaralanma, sağlık koşullarının yetersizliği ve salgınlar nedeniyle çeşitli sağlık sorunları yaşamıştı. Bu sorunlar, askerlerin esaret dönemlerinde de devam etmişti. Yabancı kaynaklarda esirlerin kamp hayatına dair olumlu bilgiler aktarılsa da bazı esir hatıralarında aksi düşünceler mevcuttu. Mısır bölgesindeki kamplarda kalan esirlerin kasten kör edilmesi konusu son derece hayatiydi.

Türk esirleri arasında yoğun bir göz hastalığı sorunu vardı. Yapılan tetkikler neticesinde İngiliz doktorlar, bu hastalığa “Pellagra” adını vermişti. Hastalığın vitamin eksikliğinden kaynaklandığı belirtiliyordu. Bir esir hatırasında bu hastalıktan bahsedilmişti:

“1 Ağustos 335 (1919) tarihinden itibaren İngilizler bütün Osmanlı esirlerine beygir ve katır eti vermeye başlamışlardı. Askerler bunu birkaç kez iade ettiyse de daha sonra yemek zorunda kaldı. İşte Ağustos’un o müthiş sıcaklarında Mısır gibi son derece sıcak bir muhitte kokmuş beygir ve katır etlerini yemek mecburiyetinde kalmış olan zavallı askerlerimizin birçokları bu yüzden dizanteriye ve birtakımları da bir çeşit uyuz benzeyen ve İngiliz doktorları tarafından Pellagra diye adlandırılmış olan müthiş bir illete yakalanarak telef olup gitmişlerdir...”⁵⁹

Hastalık nedeniyle birçok Türk esiri, buldukları kampların revirine veya hastanesine müracaat etmişti. Yapılan ilk müdahaleden sonra hastalar, çoğunlukla Abbasiye Hastanesine sevk edilmişti. Heliopolis Kampı’nda kalmış olan Eyüp Sabri (Akgöl), hastalık ve yaşananlarla ilgili olarak hatıratında şunları ifade etmekteydi:

“... Abbasiye Hastanesinde Mısır’da Osmanlı esirlerine yapılan cinayet ve hiyanetlere misal olunamaz. Zannedirim bu alçakça işleri yapanlar gerçi sırf Ermeni doktorları olmuştur. Esaret altında bulunan bu günahsız askerlerimizin gözlerini bağırta bağırta oymuşlardır. Failleri olmamakla beraber, sebebiyet vereni olmak itibariyle, tabiatıyla bütün İngiliz hükümetine ait olacağını vicdan sahipleri takdir edecektir.

⁵⁸ Apak, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, s. 165-171.

⁵⁹ Sefercioğlu, *Esaret Hatıraları*, s. 69.

Abbasiye Hastanesinde Ermeni doktorlarının ellerinde miller ve kolları dirseklerine kadar sıvalı olduğu halde sabahtan akşama kadar işleri güçleri Türk askerlerine ameliyat yapmak ve onların gözlerini oyup çıkarmak olmuştur. Birçok Mısırlı dindaşlarımızın ve bütün esirleri ifadelerine nazaran bu göz ameliyatı evvelce de vuku bulur ise de mütarekeden biraz evvel ve bilhassa sonra pek ziyade ilerlemiş. Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin Anadolu'daki faaliyetlerinin Mısır gazeteleri vasıtası ile oralarda duyulmaya başlandığı ve Mısırlıların tam o zaman da asil başkaldırmalarının şiddetle ilerlediği zamana kadar devam etmiş, ondan sonra biraz hafiflemiş ve bir gün birdenbire Abbasiye hastanesinde göz ameliyatının icrası hastanın arzusuna terk edilmiş ve artık hiçbir askerin gözü çıkarılmamıştır.

... esirlerimiz sabahtan akşama kadar güneş altında angaryada çalıştıklarından dolayı kızgın kumun tesirinden göz ağrısına tutulurlar ve mecburen nöbetçi doktoruna müracaat ederlerdi. Doktor bunların gözüne ilaç koymaksızın ele bir av geçmiş gibi sevinerek hemen hastaneye kaydeder, gözü ağrımakta olan asker hastaneye gitmek istemez ve gönderilmemesi için yalvarır, rica ederse de cebir ve tazyikle gönderilir, on gün sonra gözsüz olarak dönerlerdi.

... hastane avlularında otuz, kırk asker birbirinin ceketlerinden tutarak dizi halinde abdesthaneye giderler, o suretle def-i hacet edebilirler ve kendilerine mutfaktan yemek almak için dahi zavallılar birbirlerini yederek aynı şekilde dizi ile gider gelirler ve sabahtan akşama kadar kumların üzerinde sürünürler, yarı aç yarı tok hayatlarını sürdürürlerdi”⁶⁰

Ankara'da açılan B.M.M.'de II. İnönü Savaşı'nın sonlandığı o sıcak günlerde esirlerin durumu gündeme gelmişti. 28.5.1337 (1921) Cumartesi günü yapılan 37. İçtima'da Edirne Mebusu Şeref ve Faik Beyler bir takrir sunmuşlardı. Takrir'in incelenmesinden sonra söz alan Şeref Bey şöyle demişti:

“Resmi vesaik ile isbat ederim ki; İstanbul'a mütarekeden sonra gelmiş olan ve Anadolu'nun ve Rumeli'nin bu vatanın namusunu müdafaa eden ve bu vatan için çarpışan İngiliz eline düştükten sonra doğrudan doğruya Mısır'a sevk etmişlerdi. Bunları mahsus ihzar edilmiş bir formüle, muzadı taaffün maddeler içlerine, boyunlarına kadar sokuyorlardı... Fakat Türk çocuğu oraya girince bir İngiliz neferi başına dikiliyor ve süngüsünü uzatınca zavallı yavrucak başını içeri

⁶⁰ Sefercioğlu, *Esaret Hatıraları*, s. 70-71.

*çekiyor ve iki gözü kör oluyordu. İngilizler böylece on beş bin Türk'ün gözünü çıkarmışlardır.*⁶¹

Şeref ve Faik Beylerin girişimi dikkate alınmış olmalı ki 28 Haziran 1921 tarihli bir belgede Mısır'da 15.000 esiri kasten sakat bırakan İngiliz doktorlar ve subaylar hakkında takibatının başlatılması kararlaştırılmıştı.⁶²

5 Ekim 1915 tarihli bir belgede geçen bilgiye göre, İngilizler ve Fransızlar tarafından alınan esirlerin durumu gündeme gelmişti. Mısır'daki kamplarda tutulan esirlere kötü muamele yapıldığı ve bunun engellenmesi için İngiltere'ye birçok tebliğ ve ikazda bulunduğu belirtiliyordu. Kötü muameleden vazgeçilmezse Anadolu'da bulunan İngiliz esirlerine de aynı şekilde davranılacağı ifade ediliyordu.⁶³

Kızılhaç heyetinin Mısır kampları raporunda Heliopolis kampı hakkında bilgi verilirken: "...esirlerin %20'sinde göz hastalığı olan conjonctivite olduğu ve kampta iki Ermeni doktorunun bulunduğu" belirtilmişti. Bu bilgi, yaşananları doğrudan ispatlar nitelikte olmasa bile esir hatıralarında geçen bilgilerin gerçek olabileceğini düşündürmektedir.

Ayrıca, Mısır'daki kamplardan dönen esirler arasında sayıları tam olarak bilinmemekle birlikte kör (âmâ) olanların bulunması bir diğer önemli konudur. Bu bilgiler ve belgeler, esirlerin kasten kör edilmesi gibi bir iddianın gerçekleştiğini destekler mahiyette olsa da esirlerin kör olmasının savaş şartlarında mı olduğu yoksa kasten mi yapıldığını kesin bir şekilde ispatlayacak belgeler bulunmamaktadır.

Türk Esirlerinin Esaretten Yurda Dönüşleri

I. Dünya Savaşı, birçok asker ve sivil için ölüm getirmişti. Hayatta kalanlardan ise yüz binlercesinin yaşadığı yerler değişmiş, ekonomik zorluklar yaşamış ya da esir alınmıştı. İngiltere, Çanakkale Cephesi'ndeki mücadelelerde yaklaşık 10.000 Türk askerini esir almıştı. Esir alınan askerlerin önemli bir bölümü İngiltere'nin egemenliği altındaki Mısır'da tutulmuştu. 1914 yılında başlayan esaret hayatı, kimileri için 1922 yılına kadar sürmüştü.

Savaş devam ettiği sürece evlerine dönme umudu düşük olan esirlerin özgürlüklerine kavuşabilecekleri yegane an, şüphesiz ki savaş

⁶¹ Eren, Mehmet Ali, "İngilizler 15.000 Türk'ü Kör Etti", *Aksiyon Dergisi*, 3-9 Ekim 1998, s. 28-29.

⁶² BCA, Fon Kodu: 30..18.1.1, Yer No: 3.26..11.

⁶³ BOA, DH. EUM. 5.ŞB, 17/46.

sonuydu. Savaş sonuna kalmadan az miktarda esirin tekrar savaşamayacak durumda olmasından dolayı değişime tabi tutulması kararlaştırıldı⁶⁴. Bunu yapmaktaki temel amaç, yaralı esirlere bakmakla uğraşmak istenmemesiydi çünkü yaralı kişinin esarete ölmesi hoş karşılanmayacaktı. Esir takası yapmaktaki bir değer amaç, savaş durumunda bulunan devlete iyi niyet göstergesiydi çünkü her devletin elinde bir diğerine ait esir vardı.

Esir kamplarındaki yoğunluk, 1917 yılı itibariyle sağlık durumu iyi olmayan esirlerin takasını daha çok gündeme getirdi. Ayrıca savaşın süresi uzadıkça artan ekonomik baskı esirlerin beslenmesini de bir hayli zorlaştırıyordu. 1917 yılının sonlarına doğru tarafsız devletler ve organizasyonlar aracılığıyla esir takasına dahil olabilecek kişilere dair listelerin hazırlanması çalışmalarına başlandı. Osmanlı Devleti; sürgün yeri, ismi ve yaptığı işe ilişkin olarak savaş durumundaki devletlerin esirleri hakkında 12 Eylül 1917 tarihli bir liste hazırladı.⁶⁵

Benzer bir liste, İngiltere tarafından da hazırlanmıştı ancak olası bir takasta İngiltere, karşılıklılık esasından ziyade sayı anlamında eşdeğerlilik üzerinde durmuştu hatta ilk etapta 600'er kişinin değişimini talep etmişti. İngiltere'nin bu tutumu karşısında Hilal-i Ahmer Cemiyeti, Anadolu topraklarında sağlık durumu iyi olmayan takasa katılabilecek kişi sayısının 600'ü bulmayacağını belirtmişti.⁶⁶ Bu bilginin gerçek olup olmadığından emin olamıyoruz ancak bu takas işlemlerinde devletler, ellerinde tuttuğu esir sayısını da dikkate alıyordu. Osmanlı Devleti'nin elinde 20.000'in üzerinde İngiliz esiri varken, İngiltere'nin elinde 130.000 civarı Türk esiri vardı. Rakamlar dikkate alındığında 600 rakamı her devlet için farklı anlama geliyordu.

Cephelerdeki mücadeleler devam ederken İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında esir değişimine dair atılan en ciddi adım, 28 Aralık 1917 tarihinde imzalanan Bern Antlaşmasıydı.⁶⁷ Antlaşmaya göre bazı hasta ve yaralı esirler olmak üzere sağlık personelleri ve silâh altına alınmamış sivillerin

⁶⁴ PRO, FO 383/236, *Exchange of incapacitated prisoners with Turkey*, 22 December 1916.

⁶⁵ BOA, DH. EUM. 5.ŞB, 43/27.

⁶⁶ PRO, FO 383/338, *Exchange of British and Turkish incapacitated prisoners*, 20 October 1917.

⁶⁷ PRO, FO 383/457, *Berne Agreement*, 22 May 1918.

değişimi esas alınmıştı.⁶⁸ Görüldüğü üzere planlanan esir değişimi, esaretteki asıl büyük çoğunluğu kapsamıyordu.

Esir değişimiyle ilgili çalışmalar devam ederken, Mondros Mütarekesi'nin imzası ile savaş sona erdi.⁶⁹ Mütareke'nin imzasıyla birlikte İngiltere, esirleri beslemekten kaynaklanan külfetten kurtulmak için onları serbest bırakmaya başladı. Tahliye işlemini yaparken memleketlerine dönen esirlerin Anadolu'nun işgali döneminde kendilerine zorluk çıkarabileceğini göz önünde tutan İngiltere, işi ağırdan alıyordu. İşlemlerin yavaş hareket etmesinden rahatsızlık duyan bazı esirler fırsatını bulduklarında firar ederek memleketlerine dönmüştü.⁷⁰

Esirlerin serbest bırakılması işlemleri son derece ağır ilerliyordu ancak tamamen yapılmıyor da diyemiyoruz. Örneğin, Mısır'daki esir kamplarından yola çıkan 80 kişi, 24 Ağustos 1919 tarihinde Haydarpaşa İstasyonu'na ulaşmıştı.⁷¹ İskenderiye'den Panama isimli bir gemiyle İstanbul'a hareket eden bir başka grup, 12 Haziran 1920'de İstanbul'a ayakbastı.⁷²

İngiltere'nin elindeki esirleri serbest bırakması 1920–1921 yıllarına kadar devam etti. Anadolu'da Türk insanın işgaller karşısında birbirine kenetlenişi ve Milli Mücadele'nin sıcak savaş dönemine geçilmesiyle birlikte İngiltere, esirlerin bırakılmasında büyük kaygılar duymaya başladı. Zira İngiltere, serbest bıraktığı kişilerin Milli Mücadele tarafında yer almasından oldukça çekiniyordu. Nitekim serbest bırakıldıktan sonra Milli Mücadeleye katılan pek çok subay ve er olmuştu.⁷³

İngiltere, elindeki esirlerin kendisine karşı savaşıcağından ciddi kaygı duyuyordu ancak diğer taraftan serbest kalan kişiler, İstanbul Hükümeti'ne destek verip Milli Mücadele karşıtı faaliyetlere de katılabilirdi. Milli Mücadele karşıtı propaganda yürütmek için serbest bırakılanlar olmuştu ancak serbest bırakma işlemi esirlerin kafası iyice karıştırıldıktan sonra yapılmıştı.

14 Şubat 1921 tarihine gelindiğinde İngiltere, Çanakkale Cephesi de dahil diğer tüm cephelerden ele geçirdiği esirlerin serbest bırakılması

⁶⁸ "Exchange of Turkish and British Prisoners", *The Times*, Monday, Dec 31, 1917_ pg. 5.

⁶⁹ PRO, FO 93/110, *Armistice Conditions*, 30 October 1918.

⁷⁰ Sefercioğlu, *Esaret Hatıraları*, s. 85–88.

⁷¹ BOA, EUM.SSM, 37/102.

⁷² Ergun Hiçyılmaz, *Esir Kampları*, İstanbul, 2001, s. 57.

⁷³ Hiçyılmaz, *Esir Kampları*, s. 98–99.

işlemini hızlandırdı. Bu tarihe kadar İngiltere'nin serbest bıraktığı Türk esir sayısı, 7.626 subay ve 102.950 asker olmak üzere toplam 110.576 idi.⁷⁴

Sakarya Savaşı'ndan sonra İngiltere ile yapılan antlaşma gereğince esirlerin serbest bırakılması işlemine devam edilmişti.⁷⁵ İngiltere'nin elinde esarete kalan Türk esirlerinin memleketlerine iadelerinin ne zaman tamamlandığı tam olarak bilinmese de işlemlerin Milli Mücadele döneminin sonlarına kadar sürdüğü tahmin edilmektedir.

1927 yılına gelindiğinde bir takım sebepler yüzünden yurda hala dönemeyen esirlerin olduğu tahmin edilmektedir. 11 Mayıs 1927 tarihli bir belgeye göre savaş döneminde esir olmuş kişilerden yurda dönemeyenlerin olduğu ve bu kişilerin Hilal-i Ahmer Cemiyeti tarafından getirildiği belirtiyordu.⁷⁶ Hilal-i Ahmer Cemiyeti, savaş yılları boyunca imkânları dâhilinde esirlere yardım faaliyetlerinde bulunmuş, savaş bittikten sonra da esirler hakkındaki çalışmalarını sürdürmüştü.⁷⁷

Sonuç

I. Dünya Savaşı, yıllarca süren mücadelenin ardından geriye, yıkılmış ülkeler, iflas etmiş ekonomiler ve toplumsal boyutta da parçalanmış aileler bırakmıştı. Elbette savaş yaşayanlar için bu acının tarifini yapmak mümkün değildi, ancak savaş meydanlarında ölenler, şehit olarak kayda geçip bu dünya için bile olsa onurlandırılırken, uğruna ölümü göze alarak savaşan askerlerden esir olanlar kimi zaman kayda bile alınmadan direkt kayıp olarak nitelendirilmişlerdi. Bu çalışmada genel bir ifade ile kayıp olarak kayda geçen ama bir kısmı hayatta olup, İngiltere'nin egemenliği altındaki topraklarda esaret yaşayan insanların durumu hakkında bilgi verilmeye çalışılmıştır.

Osmanlı Devleti açısından savaşın en yoğun mücadelesinin yaşandığı Çanakkale Cephesi'nde, gerek Osmanlı Devleti'nin gerekse İtilaf Devletlerinin kayıplarının toplamı 400.000'in üzerindeydi. Bu rakam içinde ise sadece Osmanlı Devleti'nin kaybı 200.000'i aşmaktaydı. Osmanlı Devleti'nin bu toplam kayıp miktarının yaklaşık %5'ini İngiltere tarafından esir alından Türk askerleri oluşturmaktaydı.

⁷⁴ Keser, *Kıbrıs 1914-1923*, s. 10.

⁷⁵ Mesut Çapa, "Sakarya Savaşı'ndan Sonra İmzalanan Türk-İngiliz Esir Mübadelesi Anlaşması'nın Uygulanması ve Belgeler", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi Atatürk Yolu*, Sayı:3, 1989, s. 399-410.

⁷⁶ BCA, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 55.364..1.

⁷⁷ Nil Sarı-Zuhal Özaydın, "I. Dünya Savaşında Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin Sağlık ve Sosyal Yardıma Katkıları", *II. Türk Tıp Tarihi Kongresi*, Ankara, 1999, s. 161-171.

Çanakkale Cephesinde esir alınan Türk askerleri, önce Ege Denizi'nde bulunan Limni adasının Mondros limanında toplanmışlardı. Burada şartlara bağlı olarak birkaç hafta ila birkaç ay arasında kalan askerler, oradan İngiliz hakimiyetindeki topraklara gemilerle nakledilmişlerdi. Ancak kimi askerler, daha bu yolculuğa çıkmadan Limni adasında esaret altındayken vefat etmişlerdi.

İngilizler, Limni adasında topladıkları Türk askerlerini gemilerle esaret hayatlarını yaşayacak oldukları Mısır'daki kamplara götürmüşlerdi. Esaretleri boyunca tutsak buldukları ülkelerde çeşitli sıkıntılarla yüz yüze gelen Türk askerlerini, uğruna savaştıkları vatanları için içlerinde hiçbir kin ve nefret beslememelerine rağmen kimi zaman içinde buldukları şartlardan dolayı ihmal edilmenin acısını da yaşamışlardı. Herhangi bir geliri bulunmayan bazı askerler, maddi imkânsızlıklar nedeniyle kışın ağır soğuklarla ve açlıkla da mücadele etmek zorunda kalmışlardı. Yabancı kaynaklarda zorunlu çalıştırmanın olmadığı, çalışanların ise kendi rızaları ile çalıştığı vurgulansa da savaş şartları dikkate bu durum tartışmaya açıktı. Düzensiz şekilde de olsa farklı kişi ve kurumlarca gelen yardımlar, zor şartlar altında yaşayan askerlerin az da olsa yüzlerinin gülmesini sağlamıştı.

Savaşın bitmesiyle birlikte yapılan ikili anlaşmalar çerçevesinde esirlerin ülkelerine gönderilme kararı alınmasına rağmen siyasi sebeplerle özgürlüklerine hemen kavuşamamış ve 1922 yılına kadar esaret hayatı yaşamaya devam etmişti. Savaş bitiminde serbest bırakılan askerlerden bazıları ise yine vatan savunması uğruna Anadolu filizlenen Milli Mücadele saflarına katılmış ve kimileri tekrar esaret hayatı yaşamak zorunda kalmıştı.

Çanakkale Cephesi'nde şehadete ulaşan Türk askerleri gibi, şehit olamayan ve esaret hayatı yaşayan 10.000 civarındaki askerın vatanları uğruna yaptıkları onurlu mücadele, Türk milleti tarafından tarih boyunca saygıyla anılacaktır.

Kaynakça

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

BOA, DH. EUM. 3. Sb, 5/13.
BOA, DH. EUM. 5.ŞB, 17/46.
BOA, DH. EUM. 5.ŞB, 43/27.
BOA, EUM.SSM, 37/102.
BOA, HR. SYS, 2194/16.
BOA, HR. SYS, 2194/50.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

BCA, Fon Kodu: 30..18.1.1, Yer No: 3.26..11.

BCA, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 55.364..1.

The National Archives, London

PRO, FO 383/101, *Alleged ill treatment of Turkish prisoners at Mudros*, 10 September 1915.

PRO, FO 383/101, *Treatment of Ottoman prisoners in Egypt*, 17 November 1915.

PRO, FO 383/228, *Inspection of Turkish prisoners in Egypt*, 2 December 1916.

PRO, FO 383/236, *Exchange of incapacitated prisoners with Turkey*, 22 December 1916.

PRO, FO 383/338, *Exchange of British and Turkish incapacitated prisoners*, 20 October 1917.

PRO, FO 383/338, *Repatriation of Turkish women and children from the Hedjaz*, 2 March 1917.

PRO, FO 383/339, *Needs of Turkish women in Egypt*. 3 September 1917.

PRO, FO 383/457, *Berne Agreement*, 22 May 1918.

PRO, FO 93/110, *Armistice Conditions*, 30 October 1918.

International Committee of the Red Cross (ICRC)

Comité International De La Croix-Rouge, RAPPORTS de MM. Le Dr F. BLANDHOD, F. THORMEYER & Em. SCHOCH, *sur leur inspection des camps de prisonniers turcs en France, en Corse et en Egypte*, Décembre 1916 et Janvier 1917.

Kitap-Makale

Apak, Rahmi, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, Ankara, 1988.

Armaoğlu, Fahir, *20.Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995*, İstanbul, 2001.

Aybars, Ergün, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*, İzmir, 2000.

Aydemir, Şevket Süreyya, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, c.III, 1914-1922, İstanbul, 1978.

Bardakçı, İlhan, "Büyük Dehşetin 80. Yılındayız", *Tarih ve Medeniyet*, Sayı: 6, Ağustos 1994.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, V. Cilt Çanakkale Cephesi Harekâtı, 1 inci 2 nci ve 3 üncü kitapların Özetlenmiş Tarihi, Atase Yay. Ankara, 2002.

Burak, Durdu Mehmet, *Birinci Dünya Savaşı'nda Türk-İngiliz İlişkileri (1914-1918)*, Ankara, 2004.

Cepheden Mektuplar, Milli Savunma Bakanlığı, Ankara, 1999.

Çapa, Mesut, "Sakarya Savaşı'ndan Sonra İmzalanan Türk-İngiliz Esir Mübadelesi Anlaşması'nın Uygulanması ve Belgeler", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi Atatürk Yolu*, Sayı:3, 1989.

Çöl, Emin, *Çanakkale-Sina Savaşları*, Ankara, 1977.

Görgülü, İsmet, *On Yıllık Harbin Kadrosu (1912-1922)*, Ankara, 1993.

Hiçyılmaz, Ergun, *Esir Kampları*, İstanbul, 2001.

İbrahim Sorguç'un İstiklal Harbi Hatıraları, Yayına hazırlayan: Erdoğan Sorguç, İzmir, 1996.

Keser, Ulvi, *Kıbrıs 1914-1923*, KKTC, 2000.

Kuşçubaşı, Eşref, *Hayber'de Türk Cengi*, Yay. Haz. Dr. Philip H. Stoddard, H. Basri Danışman, İstanbul, 1997.

Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri I, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2005.

Renouvin, Pierre, *Birinci Dünya Savaşı 1914-1918*, çev. Adnan Cemgil, İstanbul, 1982.

Sander, Oral, *Siyasi Tarih, İlkçağlardan 1918'e*, Ankara, 2006.

Sarı, Nil-Zuhal Özyaydın, "I. Dünya Savaşında Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin Sağlık ve Sosyal Yardıma Katkıları", *II. Türk Tıp Tarihi Kongresi*, Ankara, 1999.

Sayılr, Burhan, "Çanakkale Savaşları'nda Yer Alan İtilaf Askerlerinin Dini-Etnik Yapısı", *Ankara Üniversitesi OTAM Dergisi*, Sayı: 18, 2006.

Sefercioğlu, Nejat, *Esaret Hatıraları*, İstanbul, 1978.

Taşkıran, Cemalettin, *Ana Ben Ölmedim*, İstanbul, 2001.

Toprak, Zafer, "Çanakkale'de Kara, deniz ve hava gücü koordinasyonu", *Toplumsal Tarih*, Mart 2003.

Tuncoku, A.Mete, *Anzakların Kaleminden Mehmetçik Çanakkale 1915*, Ankara, 2000.

Yurtdışı Şehitlikleri, Milli Savunma Bakanlığı, Ankara, 1990.

Gazete-İnternet

"Battle of Gallipoli (Feb 1915-Jan 1916)", <https://revisionworld.com/gcse-revision/history/world-history/world-war-one-1914-1918/battle-gallipoli-feb-1915-jan-1916> (14.08.2018).

"Exchange of Turkish and British Prisoners", *The Times*, Monday, Dec 31, 1917_ pg. 5.

"Operations in the Straits", *The Times*, Tuesday, May 04, 1915_ pg. 7.

"Rus Gizli Belgelerinden Türkiye'nin Paylaşılması", *Tercüman Gazetesi*, 14 Ocak 1992.

A Gallipoli Diary, The Diary of Sergeant D Moriarty, <https://www.theguardian.com/world/2008/nov/12/gallipoli-diary-dardanelles-campaign> (14.08.2018).

Eren, Mehmet Ali, "İngilizler 15.000 Türk'ü Kör Etti", *Aksiyon Dergisi*, 3-9 Ekim 1998.

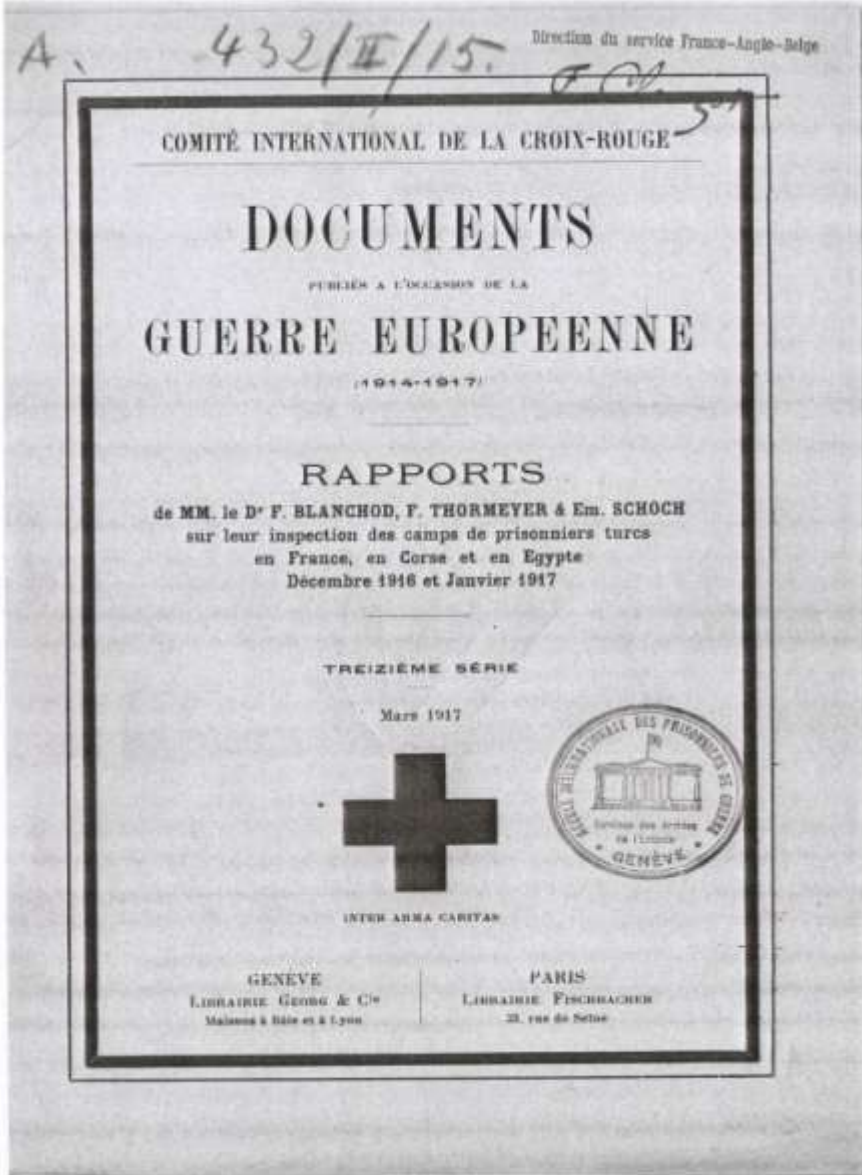
EKLER

EK 1:

Tercüman gazetesinde Çanakkale savaşını resmeden bir çizim.

EK 2:

Kızılhaç Heyeti'nin Mısır ve Fransa'daki Türk esir kamplarını içeren ziyaretleri sonrasında tutulan raporun ilk sayfası.

EK 3:

KARARNAME		Konu No. 980
		İlk Sayı 3
		İkinci Sayı 115

Mısrada mevkufla bulunanlar ile Mısrada mahbûs bin esiri kesden malûl bırakan İngiliz tabibleriyle garnizon kumandan ve zabıtları hakkında Edirne mahbûsü Şeraf ve Paik beyler tarafından verilip İcra Vekilleri Heyetine tevdiî tenzih edilen ve Büyük Millet Meclisi Riyaseti Celilesinin 29.5.337 tarihli ve zabıt ve kavanın kalemî 354/706 numaralı tezkere ile mürşel takdir İcra Vekilleri Heyetininin 28.6.337 tarihli içtimasında kırsat oluparak lâzım gelen bu mütalâatî feniye dereceyanı sisteminde Eshhiye ve teşebbüsâtî siyasiyede bulunulacak üzere Hariciye Vekâletine takdir sureti muvâzâkesininin lefiyle işarı kararğir olmuştur.

28 Haziran 337

İcra Vekilleri Heyeti Reisi ve Müdafesi Milliyet Vekili Fevzi	Şer'iyet Vekili Fehri	Adliye Vekili Refik Şevket
Dahiliye Vekili N. Refik Şevket	Hariciye Vekili Yusuf Kemal	Erkânî Harbiyel Umumiye Vekâleti V. Fevzi
Eshhiye ve Muaveneti İçtimaiye Vekili Dr. Refik	İktisat Vekili Mehmut Celâl	Haris Vekili Ömer Lütfi
Maarif Vekili Hamdullah Suphi	Şer'iyet Vekili Hasan Hüsnü	

*Arkıya Büyük Millet Meclisi Reisi
N. Kemal

Mısır'da esaret hayatı yaşayan Türk esirlerinin kasten sakat bırakıldığı iddialarının ortaya çıkması üzerine İngiliz doktor ve subaylarına ilişkin olarak araştırma yapılmasının istenilmesine dair TBMM soru önergesi.

EK 4:

OPERATIONS IN THE STRAITS.

2,000 TURKISH PRISONERS.

(FROM A CORRESPONDENT.)

TENEDOS, MAY 2.

A further 2,000 Turkish prisoners have been brought to Tenedos.

(FROM OUR SPECIAL CORRESPONDENT.)

MUDROS, MAY 2.

Off Tenedos at 3 p.m. to-day we could see thick clouds of smoke rising from the channel of the Dardanelles and drifting to sea past Imbros and Samothrace. It was a token attesting the conflagrations that have been caused by the attacking ships.

AMSTERDAM, MAY 3.

The latest *communiqué* received from the Turkish Headquarters, via Berlin, says:—

In consequence of attacks, proceeding successfully for us, the enemy has not succeeded in improving his position on the coast of the Gallipoli Peninsula. The fire of our batteries directed against the enemy at Sedd-el-Bahr shows good results.

The *communiqué* proceeds to claim that the *Henri Quatre* and the *Vengeance* were damaged, and in conclusion says:—"The Russian Fleet 'demonstrated' for an hour outside the Bosphorus and then retired rapidly northwards."—*Reuter*.

The following account of the Dardanelles operations is given in the German War News circulated by wireless from Berlin yesterday:—

Reports from Constantinople state that the French landing troops have been completely driven off the Asiatic side.

The Gallipoli Peninsula has also been cleared, with the exception of Gaba Tepe, where landing corps, under cover of the fire of the ships, tenaciously maintain the coast position.

A terrific bombardment by the Allied Fleets on April 27 and 28 killed and wounded a few Turkish officers and men, the Allies losing several thousands dead and wounded, besides the *Jeanne d'Arc*, *Majestic*, *Triumph*, and *Vengeance*, which, partly burning, slowly returned to Tenedos, aided by tenders heavily damaged. Several transports and destroyers were sunk.

4 Mayıs 1915 tarihli The Times gazetesinin 7'nci sayfasında

Türk esirleriyle ilgili çıkan haber.

EK 5:

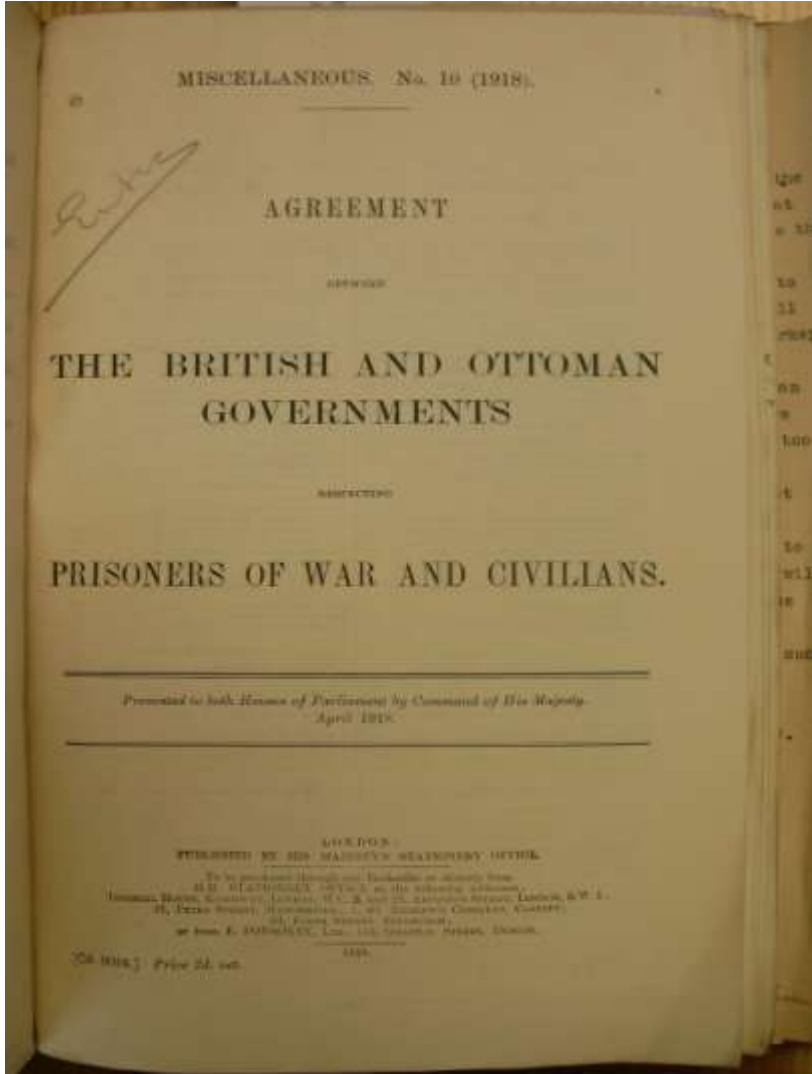
**Çanakkale cephesinden İngilizler tarafından esir edilen
Türk esirlerinin sorgulanması.**

EK 6:

Toplu halde oturup birbirleriyle vakit geçiren esirler.

EK 7:

**İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında esir değişimini öngören
Bern Antlaşması**